

A ruha és ami mögötte van –
Öltözködés és viselet a Kr.e. 5-4.
századi Attikában

Jelige: V1

Tartalom

Bevezetés.....	2
I. Amit a forrásokból megtudhatunk	
1. Az írott források.....	8
1.1. A nők.....	9
1.2. Város és vidék.....	12
1.3. Hétköznapi-ünnepnapok.....	16
2. Viselet a vázákban.....	24
II. A ruházat színei: a festékanyagok és a szépítőszerek alapanyagai.....	27
Befejezés.....	35
Bibliográfia.....	36
Képmellékletek.....	39
Képek jegyzéke.....	44

Bevezetés

A Kr. e. 5-4. század, vagyis az ókortörténészek által csak „klasszikus korként” emlegetett időszak a görög városállamok fénykora volt, melyek közül elsősorban Attika, az athéniak állama emelkedett ki mind gazdasági fejlettségével, mind katonai-politikai vezető szerepével. Ahogy Sarkady János is megfogalmazza *Gazdasági élet az ókori Görögországban* című munkájában: „az V. század a görög történelem >>Athén százada<<.”¹ Sarkady kiemeli, hogy Athén vezető szerepének alapja a gazdaságban betöltött hegemon helyzete volt. Emellett hangsúlyozza még a hatalmi-politikai tényezőt, mely „egy speciális történeti helyzetben önállósulva támogatóan hatott vissza a gazdasági fejlődésre is”². Athén azzal vívta ki politikai vezető szerepét, hogy a perzsák elleni háborúban betöltött kiemelkedő szerepvállalásával vezetője lett a görög államok széles körű csoportosulásának, a délosi szövetségnek. Roger Ling a Kr. e. 5-4. századi Athén helyzetét úgy jellemzi, mint amelynek nyitánya a perzsa-háború lezárásához köthető, amely megteremtette Athén idegen beavatkozástól mentes fejlődésének lehetőségét. Ez tette lehetővé a gazdaság felvirágzását, a demokratikus államforma kiteljesedését, és egyúttal a képzőművészet és a szellemi kultúra kibontakozását is.³ Ling tehát Sarkadyhoz hasonlóan a klasszikus kort egyértelműen Athén aranykorának nevezi, melyben a városállam olyan békés időszakot élhetett – bár ez csak rövid ideig tarthatott számára – melyben sikerült mind gazdaságilag, mind politikailag felvirágoztatni a polist. Athén gazdasági- és politikai vezető szerepét azért tartottam fontosnak kihangsúlyozni, mert ez a kulcspozíció teremtette meg a lehetőséget arra, hogy kulturális és művészeti életének fejlődése is nagy lendületet vehessen, s azon költők (Aischylos, Sophoklész, Euripidész, Arisztophanész, Menandros), gondolkodók (Platón, Aristotelész) szobrászok (Pheidias) és szónokok (Lysias) kibontakoztathassák tehetségüket, akik később „maradandó hatással voltak az emberiségre”⁴. A fentiekben felsorolt gondolkodók, költők és írók számos olyan munkát hagytak hátra maguk után, melyek hozzájárultak ahhoz, hogy képet kapjunk a klasszikus kor Athénjáról, annak mindennapi életéről, gazdasági- és politikai helyzetéről. A meglehetősen gazdag írott forrásbázis mellett a klasszikus kor számos tárgyi emlékekkel is gazdagítja, árnyaltabbá teszi az athéni polgárok mindennapi életéről kialakított képünket. Sok-sok szobor, síremlék és fogadalmi emlékmű, váza (amely Athén tengeri kereskedelmének

¹ *Gazdasági élet az ókori Görögországban*. Szerk.: Sarkady János. Budapest, 1970. 103. o.

² *Uo.*, 103. o.

³ Ling, Roger: *A klasszikus görög világ*. Budapest, 1986. 8. o.

⁴ Croiset, Maurice: *A görög kultúra*. Budapest, 1994. 103. o.

első számú árucikke volt a korszakban) örökíti meg a klasszikus kor athéni emberét, s életének mozzanatait.

A vizsgálódás helyszínét azért tartottam fontosnak Attikára szűkíteni, mert ahogy politikailag, úgy földrajzilag sem létezett soha „egységes görög nemzet, még kevésbé olyan nemzet, amelynek területe megfelelt volna a mai Görögországnak”⁵. Az ókori Görögország, pontosabban Hellas éppen olyan elvont fogalom volt, mint a középkori keresztény, vagy napjainkban az arab világ, és lényegében független államokat foglalt magába.⁶ A téma területi leszűkítése a következő indokokkal magyarázható: egyrészt az Athén klasszikus kori virágzó gazdasági- és kulturális életéből fakadó forrásbőséggel (írott és tárgyi), másrészt Hellas földrajzi széttagoltságával (a sok-sok polisz megléte), melyből következik egy egységes görög viselet hiánya. Ennek alátámasztására az egyik alkalmas példa Athén riválisa, Spárta. Jól tudjuk, hogy a spártai állam mind szellemiségében, mind politikai rendszerében és kultúrájában eltért Athéntől. Ezt a különbséget Xenophón *A lakedaimónok állama* című munkájában a következőképpen írja le:

*„Mindazok, akik a hellének közül azt állítják, hogy a legjobban nevelik fiaikat, mihelyt a gyerekek fölfogják, amit mondanak nekik, azonnal pedagógus rabszolgák gondjaira bízják és az iskolába küldik őket, hogy betűvetést, zenét és testgyakorlást tanuljanak. Ráadásul a gyerekek lábát cipővel kényeztetik, a testüket pedig elpuhultságra szoktatják azzal, hogy ruházatukat évszokról évszakra változtatják.”*⁷

„A mindennapi élet talán a mai ember számára legkevésbé ismert területe az ókornak.”⁸ Az ókor legnagyobb irodalmi alkotásait olvasva számos apró, látszólag csak mellékesen odavetett megjegyzésre figyelhetünk fel, amelyek az emberek hétköznapijairól, szokásairól és hiedelmeiről árulkodnak.⁹ Ezen állítással egyetértve azt gondolom, hogy az athéni ember mindennapi életének elválaszthatatlan részét képező öltözködés azon témái közé tartozik az ókortörténeti kutatásoknak, melyek kevésbé feldolgozottak a magyar szakirodalmakban. Bár számos magyar nyelven megjelent divattörténeti, művelődéstörténeti munkában olvashatunk a „görög viseletről”, de ezen munkák közös jellegzetessége az, hogy az egyes ruhadarabok felsorolása, ismertetése által mutatja be azt, nem téve különbséget az egyes polisok, a vidék-város, a polgár és rabszolga viselete között, másrészt nem vesznek tudomást magáról a ruhát viselő emberről sem. Ez a fajta megközelítésmód számos olyan szempontot és tényezőt hagy

⁵ Ling, i. m., 8. o.

⁶ Uo., 8. o.

⁷ Xenophón: *A lakedaimónok állama*. 2. Fordította Németh György.

⁸ Ritoók Zsigmond – Szilágyi János György: *Hétköznapi-ünnepnapok*. In: Németh György – Ritoók Zsigmond – Sarkady János – Szilágyi János: *Görög művelődéstörténet*. Budapest, 2006. 373. o.

⁹ Uo.

figyelmen kívül, amelyek felvetése és beemelése a kutatásba hozzájárulhatna ahhoz, hogy az attikai viseletről eddig kialakított képünket kiegészítse, és új ismeretekkel gazdagítsa azt. A Kr. e. 5-4. századi Athénban élő emberek életében, mindennapjaiban a ruházat a mai kor emberéhez hasonlóan kulcsszerepet töltött be, s végigkísérte élete különböző szakaszaiban egészen a sírig. Ha az öltözködést vizsgáljuk, először is azt kell átgondolnunk, hogy milyen funkcióknak, kihívásoknak kellett megfelelnie a viseletnek egy athéni ember élete során, vagyis milyen szempontok figyelembevétele elengedhetetlen a kutatásban.

Első ilyen szempont lehet Attika földrajzi sajátosságai, hiszen bizonyos tényezők ebből következnek. Attika egyik jellegzetessége az, hogy több táji körzetre osztható, vagyis magas hegyek, keskeny síkságok és tengeröblök csipkézte partok egyaránt szabdalják a felszínét. Ezen táji sokféleségből fakadóan az egyes területek mikroklímái jelentősen eltérnek: a hegyekben forró a nyár és zord, hideg a tél, a parti sík vidéken azonban egész évben mérsékelt az időjárás.¹⁰ Az öltözködésnek e sajátosságos helyzetéhez igazodnia kell, s ebből következik, hogy a viselet eltéréseket mutathat az egyes területek esetében. Xenophón *Emlékeim Szókratészről* című munkájában Szókratész Antiphónnal való beszélgetését felelevenítve a következőket írja: „A ruhát, tudod jól, a hideg és a meleg miatt szokták cserélni az emberek, lábbelit meg azért hordanak, hogy meg ne fájduljon a lábuk, tudjanak gyalogolni.”¹¹

A földrajzi tényezők mellett nem elhanyagolható az öltözködés vizsgálata szempontjából az a tény sem, hogy „a polisz szót általában >>városállamnak<< fordítjuk, pedig ez elpalástolja azt aényt, hogy az állam területe városból és vidékből, falvakból állt, és a vidéki lakosság a polgárok testületének szerves – nemegyszer a városinál nagyobb létszámú – részét képezte.”¹² Továbbá az athéni társadalom igen tarka képet mutat a korszakban: az athéni polgárok mellett *metoikosok* és rabszolgák alkották, akik foglalkozásukat tekintve lehettek kereskedők, iparosok, kézművesek, stb. Ebből tehát az a fontos szempont következik, hogy a viseletet el kell különítenünk a vizsgálat során vidék-város szerint, illetve társadalmi rétegek szerint, hiszen egy rabszolga nem tehetette meg, hogy olyan díszes ruhát hordjon, mint egy gazdag athéni polgár. De nyilvánvalóan más ruházatot hordtak a nők és a férfiak, illetve megint mást a gyerekek, vagy az özvegyek, továbbá a rabszolgák és a szabad polgárok. És természetesen egy tisztességes, férjezett nő sem öltözködhetett úgy, mint egy fuvolás *hetaira* (táncosnő). Egy athéni polgár mindennapjai meglehetősen tevékenyen teltek, számos

¹⁰ Ling, i.m., 80. o.

¹¹ Xenophón: *Emlékeim Szókratészről*. 1, 6. Fordította Németh György.

¹² Ling, i.m., 15. o.

tennivalója akadt a városban: meg kellett jelennie a népgyűlésen, tanácskozásokra járt, különböző ünnepségeken vett részt (például áldozatbemutatáson), vagy elment az agorára. Ruházatát a szerint is váltogatta, ahogy éppen az adott események, szituációk megkövetelték, illetve az általa betöltött „közéleti”, politikai pozíció miatt maga a társadalom mit várt el tőle. Az ókorban meghatározó szerepet töltött be az emberek életében a hagyomány, a tradíció, az adott városállamban lakó polgárok közösségéhez való kötődés, melyet az öltözködés juttatott kifejezésre, s így a viseletet ez is meghatározta. Xenophón *A gazdálkodásról* című munkájában így ír:

„[...] következőképpen csoportosítottuk a háztartási eszközöket. Először is az áldozatnál használtakat válogattuk ki. Aztán a nők ékszereit, amit az áldozatok során használnak, majd a férfiak áldozati és harci ruházatát. Utána a női és férfi lakosztályok takarói következtek, majd a női és férficipők.”¹³

Számunkra úgy tűnhet, hogy az athéniaiak nagyon egyszerűen öltözködtek, és legfőképp, hogy egységesen, s hogy ruháik nagyon „kezdetlegesek” voltak, hiszen még nem alkalmazták a szabás technikáját. John Boardman *Görög művészet* című munkájában a következőket írja: „az ókorban a ruházat egységes volt, rendszerint szabás nélküli lepel, a különbség a színben és a mintázatban mutatkozott meg, nem annyira a kiszabott anyagban és a fazonban.”¹⁴ Úgy gondolom, hogy ez a megállapítás nem helytálló, mivel túlságosan leegyszerűsítő. A lakóhely szerinti- (város-vidék), foglalkozásbeli-, vagyoni- és társadalmi különbségek a viselet szintjén is megjelentek. Az attikaiak öltözete nem abban volt különleges, hogy rengeteg féle ruhadarabból állt, hanem azok viselésének módjában. Elég, ha csak egy szoborra gondolunk: milyen tartással és milyen művészi módon (itt elsősorban a dús redőket értem) viselték az egyszerű *chitont*, vagy a *peplot*. Náluk az ember értékét nem az szabta meg, hogy mennyi ékességet aggat magára, hanem hogy mennyi művészettel rendezi el leple redőit. A *chiton* redőit elrendezni nem volt könnyű dolog, tudniillik az elrendezés képet adott az illető eleganciájáról és stílusáról, társadalmi megkülönböztető jel is volt. Platón ezt a következőképpen adja Sókratés szájába: „Eltérően a filozófusi életre nevelt embertől, aki semmiféle szolgai dolgot nem tud művelni, a >>nem filozófus<< ember igen ügyesen, pontosan és fürgén végzi mindezeket a szolgai munkákat, de nem tudja hátravetni a bal vállára a köpenyt, ahogy szabad emberhez illenék [...]”¹⁵ Ugyancsak a köpenyviselés

¹³ Xenophón: *A gazdálkodásról*. 9, 6. Fordította Németh György.

¹⁴ Boardman, John: *Görög művészet*. Budapest, 2007. Ford.: Forró Orsolya Felícia. 259. o.

¹⁵ Idézi Adorno. (Adorno, Francesco: *A klasszikus Athén*. Budapest, 1970. Ford.: Lontay László. 54. o.)

problémájával találkozhatunk Aristophanés *Madarak* című vígjátékában, melyben Poseidón, a thrák istent, Triballost azért szólja meg, mert barbár módjára jobboldalára vetette köntösét:

„Hé, mit csinálsz? Jobb vállon köntösöd?

Egyszerre átvesd a baloldalra!

Tán súlyos a szárad, boldogtalan?”¹⁶

A legnagyobb problémát az jelenti, hogy a kutatás tárgyát képező ruházat (textíliák) fennmaradásának a térség éghajlati viszonyai nem kedveztek, így csak a ruházatot megjelenítő vagy leíró emlékek vehetők igénybe a kutatás során. Fontos kihangsúlyozni, hogy a korabeli szobrok, síremlékek és vázák csak megfelelő forráskritika alkalmazásával használhatók a viselet kutatása szempontjából. Egyrészt, mert azokat is emberi kéz alkotta, s a művészek gyakran élhettek és éltek is az idealizálás eszközével. Kiváltképpen igaz ez egy sírsztélére, vagy pedig egy díszesen mintázott vázára. Másrészt a szobrok, síremlékek, templomok frízei és domborművei azt sejtetik a mai emberek számára, hogy a görögök nem ismerték a színeket, ugyanis a felsorolt tárgyi emlékeken nem láthatók. Ezt a hagyományos képet támasztják alá az ókori görögségről szóló filmek is, melyekben fehér ruhát viselnek a görögök. Mára már azonban az ókori emlékeket vizsgáló régészek kiderítették (Vinzenz Brinkmann és felesége, Ulrike Koch-Brinkmann nevét érdemes megemlíteni), hogy a szobrok, domborművek festve voltak, s az eltel évszázadok óta olyannyira lekopott róluk a festék, hogy az szabad szemmel ma már alig, vagy nem is látható. A müncheni Glyptothek múzeum régészei és kutatói végeztek kémiai vizsgálatokat az ókori antik szobrokon, s különböző módszerek segítségével restaurálták a tárgyi emlékeket borító festékrétegeket.¹⁷ A kutatások eredményei a ruházat szempontjából rendkívül fontosak, hiszen így képet kaphatunk arról, hogy az ókorban élő emberek, köztük az athéniak is, milyen színű és mintázatú ruhát viseltek. A színek vizsgálata is azon szempontok közé tartozik, melyet a hazai kutatók kevésbé vettek figyelembe a ruházat bemutatása során.

A megmaradt tárgyi emlékek (sírkövek, domborművek, vázák) mellett a korábban már említett görög szerzők munkái alkotják forrásaim másik csoportját. Ezek közül is kiemelendő a korban virágkorát élő komédia műfajában alkotó Aristophanés és Menandros darabjai. A két író egyaránt Athénban élt és alkotott, ezért hiteles forrásként szolgálhatnak a klasszikus kori Athénra vonatkozólag. Vizsgálatom fő eszköze ezért a forráskritika, hiszen az írott és tárgyi

¹⁶ Aristophanés: *Madarak*. 1567-1569. Fordította Arany János.

¹⁷ Vinzenz Brinkmann: *Farben und Maltechnik*. In.: *Bunte Götter. Ausstellungskatalog Glyptothek*, München, 2004, 239-243.

források összehasonlítása mindenképpen szükséges ahhoz, hogy a valóságshoz leginkább közelebbi képet kapjunk az attikaiak ruhaviseletéről.

Dolgozatomban a személynevek és fogalmak írásánál a tudományos írásmódot fogom alkalmazni.

I. Fejezet

Amit a forrásokból megtudhatunk

1. Az írott források

Mit olvashatunk a klasszikus kor költőinek, filozófusainak munkáiból az athéni polgárok mindennapi életéről és viseletéről? Szolgálnak e számunkra újabb információkkal? E fejezetben a már bevezetőben felsorolt szempontok szerint kívánom az írott forrásokat elemezni, és megvizsgálni azt, hogy mit tudhatunk meg belőlük az öltözködés társadalmi hátterére vonatkozólag. Elsősorban Menandros, Aristophanés és Xenophón munkái alkotják az elemzendő írott források bázisát.

Ahogyan már a bevezető elején is hangsúlyoztam, Athénnek a korban kibontakozó kulturális virágzása gyümölcsként állnak rendelkezésünkre mindazon írott munkák, melyek betekintést adnak a polisz gazdasági, társadalmi és politikai életébe. „A komédia, amely a VI. században a Dionüszosz ünnepekből származott, még az V. században is megtartotta ez ünnepek vidám, féktelenségét, sőt valósággal határtalan szabadossággá fokozta. [...] Azonban szerencsére ez a komédia egyáltalában nem csupán a nép alsóbbrendű ösztöneinek kifejezése. Szabad és vakmerő, támadja az embereket, az intézményeket, a múltó ízléseket és divatokat, az új eszméket és magát a népet.”¹⁸ Így jellemzi munkájában Maurice Croiset a görög komédiát, mely e korszakban örvendett nagy népszerűségnek a démosz körében. Aristophanés körülbelül a Kr. e. 5. század közepén született Athénban, az ő munkáiból még a Kr. e. 5. századi Athén képe tárul elénk. „44 darabja közül, melyekről az ókori írók említést tesznek, csak 11 maradt ránk, gazdag termésének egy negyed része. A többiből az antik források híradásain kívül csak töredékeket ismerünk. A ránk maradt vígjátékok közül az első 425-ben került színre, az utolsó 388-ban, közvetlenül halála előtt, melynek éve szintén ismeretlen számunkra.”¹⁹ Menandros Kr. e. 342-ben született, szintén Athénban. Száznál több vígjátékot írt. Összesen 97 darabjának a címéről van tudomásunk. Számos műve közül csak a *Dyskolos* (*Az embergyűlölő*) maradt fenn sértetlenül, a többiből pedig hosszabb-rövidebb töredékeket ismerünk.²⁰ Mindkét szerző munkáira jellemző az, hogy az akkori Athén életének időszerű problémáit vetítették az athéni nép szeme elé. Aristophanésszal szemben Menandros

¹⁸ Croiset, *i.m.*, 167. o.

¹⁹ Moravcsik Gyula: Aristophanés. *Studia Antiqua*. I. kötet, (1954), 4. füzet, 210. o.

²⁰ Lásd bővebben a Menander szócikk alatt. *Ókori Lexikon*. Szerk. Pecz Vilmos. <http://mek.oszk.hu/03400/03410/html/5085.html> (Letöltve: 2012.12.12.)

vígjátékaiból már eltűnik a fantasztikum, s egy másik Athén képe rajzolódik ki: a városállam vesztiesen került ki a peloponnésosi-háborúból, s így elvesztette nagyhatalmi pozícióját. Trencsényi-Waldapfel Imre a következőképpen vélekedik Menandros munkásságáról: „*Ha Menandros az élet tükre-, akkor elsősorban a korabeli athéni élet tükre. Tehát csak korszerű és helyi, azaz egy történetileg konkrét társadalomhoz kötött [...]*.”²¹

1.1. A nők

A ruházat a háztartási szövőszék terméke volt, melyet a nők otthon szőttek meg. Ezért ha az öltözködésről van szó, semmiféleképpen sem feledkezhetünk meg a nőknek a ruházkodásban betöltött szerepéről. Számos könyvben olvashatunk arról, hogy az athéni társadalomban a nők csak korlátozott politikai jogokkal rendelkeztek, otthon a szobáikban éltek, elzárva a külvilágtól, s nem volt meghatározó szerepük a társadalomban, szemben a férfiakkal, akik részt vettek a politikai és közéletben. Ezen közhely abból a nézőpontból ered, mely a nők mai helyzetéből kiindulva szemléli azok mindennapjait. A 20. században a nők már dolgozni járnak, gyakorolhatnak politikai jogokat, vagyis mindarra lehetőségük van, amikre a férfiaknak. Ha az attikai nők helyzetét vizsgáljuk, nem a mai kor viszonyaiból kell kiindulnunk. Bár csak korlátozott mértékben gyakorolhatták a jogaikat, nem voltak kevésbé megbecsültek vagy elismertek, nem éltek kevésbé elzárkózottan. A hangsúly inkább azon van, hogy más feladatokat láttak el a háztartáson belül. Tulajdonképpen azokat végezték el, melyeket ma a hagyományos női tevékenységi körbe sorolunk: főzés, háztartás irányítása, gyermekek nevelése, és ami témánk szempontjából a legfontosabb, a ruhák elkészítése, a ruhaanyag szétosztása. Nekik kellett gondoskodni arról, hogy mindenkinek legyen ruhája. Ezen feladatok legalább annyira fontosnak tekinthetők, mint a férfiak közéleti vagy politikai karrierje, hiszen a nők tartották össze a családot és gondoskodtak annak ruha-és élelmiszer ellátásáról. A nőknek a háztartás vezetésében és a ruhakészítésben betöltött szerepéről Xenophón *A gazdálkodásról* című munkájában így ír:

„*Ha viszont már mindezt behordtuk [t.i. az élelmiszernek valót] kell valaki, aki megőrzi és elvégzi a házimunkákat. Ezek közé tartozik az újszülöttek ellátása, az élelmiszerek feldolgozása és a gyapjúmunkák, hogy legyen ruhánk. [...]* az isten szerintem, már eleve úgy

²¹ Trencsényi-Waldapfel Imre: *Menandros. Klasszikus arcképek VI.* Budapest, 1964. 63. o.

alkotta meg a nő természetét, hogy alkalmas legyen a belső, a férfiét pedig hogy a külső munkákra.”²²

Xenophón nem lebecsmérlően beszél a nők munkájáról, sőt úgy gondolja, hogy nagyon hasznos és nélkülözhetetlen, hogy egy nő értsen a háztartás vezetéséhez és a ruha készítéséhez. *Emlékeim Szókratészről* című munkájában elismeri a nőknek a gyapjúkészítésben betöltött kiemelkedő szerepét, ezáltal méltatva ezen erényüket: „A gyapjúszővésben például az asszonyok túltesznek a férfiakon – fűzte hozzá –, mivel ők tudják, hogy kell szőni, a férfiak pedig nem.”²³ Továbbá szintén a nő feladata, hogy a szolgáléányokat megtanítsa a szövése, ezzel is tovább növelve értéküket: „Ha megtanítasz fonni egy szolgálóleányt, aki nem értett hozzá, kétszer olyan értékessé teszed. Aztán ha egy rabszolgalányt, aki járatlan volt a háztartásban és a szolgálatban, hozzáértő és szolgálatkész gazdasszonnyá nevelsz, mennyire megnöveled azt értékét.”²⁴ Ismét Xenophón írja *A gazdálkodásról* című írásában, ahol Isomakhosszal beszélgetve a férfi arról panaszkodik Sókratésznek, hogy a felesége túl sokat tartózkodik szobájában bezárkózva, ahelyett, hogy a háztartással foglalkozna. Isomakhos a következő szavakkal rója meg feleségét: „[...] hogy ne gubbasszon örökké mint egy szolga, hanem az istenek segítségével, úrnőhöz méltón, próbáljon meg a szövőszékhez állni, megtanítani másokat arra, amihez ő ért jobban, és megtanulni tőlük, amihez azok, felügyeljen a szakácsnőre, álljon a házvezetőnő mellett, ha kimér valamit, és körbejárva ellenőrizze, minden a helyén van-e.”²⁵ Ezen idézet szintén azt bizonyítja, hogy a nők nem zárkóztak el, és nem is zárkózhattak el, hiszen elvárás volt feléjük az, hogy irányítsák a háztartást és megtanuljanak szőni-fonni. Aristophanés *Nőuralom* című vígjátékában szintén megjelenik a fonás, mint a nők életének egyik meghatározó tevékenységi köre. Mikor a nők összegyűlnek, hogy megbeszéljék, miképpen is kellene átvenniük a hatalmat a férfiaktól, az egyik nő így szól:

„Én meg bizony gyapjút hozék, hogy ott,
Míg gyűl a népség, fonjak egy kicsit.
[...] Hát nem csak úgy hallgathatom fonás
Mellett? Ruhátlan a sok gyermekem.”²⁶

²² Xenophón: *A gazdálkodásról*. 7, 21-22. Fordította Németh György.

²³ Xenophón: *Emlékeim Szókratészről*. 3, 21. Fordította Németh György.

²⁴ Xenophón: *A gazdálkodásról*. 7, 41. Fordította Németh György.

²⁵ Uo., 10, 9.

²⁶ Aristophanés: *Nőuralom*. 89-94. Fordította Arany János.

A fentebb említett idézetek mellett a tárgyi emlékek is nagy számmal örökítik meg a nőket szövés, házimunka végzése vagy fürdés közben, vagyis a vázákon is gyakoriak a nők házon belüli életének megjelenítései. S mindez azt is jelentheti, hogy a művészek és írók (Xenophón esetében jól láttuk) nem tekintettek lenézően a másik nem érdemeire, feladataira. Ha egy családban leánygyermek született, akkor gyapjúcsomót tettek az ajtó elé, ezzel is jelezve, a nő tevékenységének fontos része a gyapjú feldolgozása, fonása és szövése.

Hogyan is történt a fonás-szövés? Aristophanés *Lysistraté* című vígjátékában a főszereplő athéni nő, Lysistraté a háború ügyének megoldását a fonás folyamatának bemutatásán keresztül magyarázza el nőtársainak a következőképpen.

*„Mint a fonalunk mikor összebomol, hát fogjuk elébb a csomót, így,
Azután orsóhegyen a szálát – külön, ezt ide, azt oda – húzzuk:
Akképen e háboru dolgát is, csak bizzák ránk, mi kibomtjuk,
Követink által az ügyek szálát – külön ezt ide, azt oda – vonván.”²⁷
[...]*

*„Legelébb is, mint gyapjúból a juhfürösztőn,
A szennyet kéne kimosni, azaz a városból kibotolni
Mind a ki gonosz, s a királydinnyét, bojtortját róla leszedni;
Azután jól meggerebelni ama hivatalra csoportosan össze-
Csapzottakat, és a csombókos tetejét leszakítani mindnek;
Azután pedig a közjóakarát gyapját fésülni kosárba,
Közzéje vegyítve a zsellért is, a ki hazánk vendége, barátja,
Még a ki adós a kincstárnak, hozzá elegyíteni azt is;
Elkülöníteni a városokat, melyek e honból telepítvék
S melyek orsóval messze kinyújtott fonalakkint szerte hevernek;
Azután mind e fonalat szépen ide, egy pászmába, motólán
Összecsínálgatni, belőle pedig, jó sűrű-tömöttre, tekerni
Nagy gombolyagot, s ebből az öreg Démosnak szőni ruhácskát.”²⁸*

A fonás-szövés folyamatát a vázákon is megörökítették a kézműves mesterek. A fentebb leírt folyamatot összefoglalva a következő volt a munka menete: a gyapjúnyalábokat kinyújtott lábukon húzták ki, ezt a munkát olykor combvédő félhengerekkel, ún. *epinétronokkal* (1. kép) könnyítették meg, amelyeknek számos példánya maradt fenn. Bal kezükben tartották a

²⁷ Aristophanés: *Lysistrate*. 567-570. Fordította Arany János.

²⁸ Uo., 574-586.

guzsalyt²⁹, jobb kezük hüvelykujjával pedig forgó mozgást végezve tekerték fel az orsóra a szálakat. Mindezeket ülve végezték. Aztán a pászmákat (feltekert szálak) orsón fonallá fonták, végül szövőszéken megszőtték a kelmét. A szövés már álló munka volt. A szövőszék kezdetleges, függőleges fajtáját használták, a nyüstfonalat gúla alakú szövősúlyok tartották kifeszítve, a vetülékfonalat átvettették, és a tetején kezdve lefelé haladtak a tojásdad, két végén csúcsban végződő vetélő segítségével. Minél nagyobb volt a szövőszék mérete, annál nagyobb szövetet tudtak rajta szőni.

1.2. Város és vidék

A ruha az ókorban is kifejezője volt a társadalmi különbségeknek és ellentéteknek: egy gazdagabb városi athéni polgár díszesebb és finomabb anyagból készült ruhát viselt, mint a rabszolga vagy akár a vidéken, földművelésből élő paraszt. De nemcsak a ruha által reprezentált társadalmi rétegek ellentétéről beszélhetünk. Mindez a városi és vidéki lakosság közt feszülő ellentéteket is magában foglalja. A ruházat milyensége és minősége által kifejezésre juttatott ellentét az attikai lakosság mindennapjait bemutató Aristophanés és Menandros vígjátékaiban az egyik központi témaként jelenik meg, amelyekben a földműves athéni paraszt és az athéni városi polgár ellentétének és veszekedésének lehetünk szemtanúi.

Menandros *Embergyűlölő* című darabjának – mely Kr. e. 316-ban az athéni Dionysos-ünnepen került bemutatásra – cselekménye egy Athén környéki tanyáján magának élő paraszt, Knémón körül forog, aki ellenséges magatartást tanúsít minden idegennel, de főleg a városi emberrel szemben, s még földjének az út felé eső részét is inkább megműveletlenül hagyja, hogy ne kelljen az arra járókkal találkoznia. Knémón lányába beleszeret a jómódú városi fiatalember, Sóstratos. A mogorva apa azonban mindenkit elkerget, aki házához, és legfőképp szeretett lányához merészel közeledni. Gorgias, a lány féltestvére a következőképpen beszél édesapjáról.

„Képzelnem sem lehet

nagyobb gonoszt. A földje két talentumot

megér talán, de ő magában műveli,

ki munkában segítené, nincs senkije,

²⁹ Fonásnál használatos rúd, melyre a rostcsomót kötik fel. *Magyar Néprajzi Lexikon*. Forrás: <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-742.html> (Letöltés dátuma: 2012. 12. 20.)

*rabszolga sem, házához tartozó, akit
a környékből fogadna fel, s szomszédja sem.
Emberre még csak nézni sem kíván soha,
Míg dolgozik, legfeljebb lánya van vele,
csak ezt méltatja szóra, másoknak bizony
nehéz dolog beszédre kényszeríteni.
S azt mondogatja, hogy nem adja férjhez őt,
amíg hasonló vőre nem lel.*”³⁰

A darabban Knémón és Sóstratos „párharcának” lehetünk tanúi. Az apa végig ellenségesen viselkedik az általa városi ficsúrnak bélyegzett fiatalemberrel, Sóstratos pedig megpróbálja bebizonyítani az apának, hogy valóban szereti a lányát: Gorgias tanácsára veti le finom köpenyét és ölt magára kecskebőr subát (*διϕθερα*)³¹, veszi vállára az attikai parasztok szerszámát, a kétfogú kapát (*δικελλα*), és megy ki a mezőre, abban a reményben, hogyha Knémón így munka közben látja meg, hajlandó lesz legalább szóba állni vele:

*„De ezt hogy gondolod?
Te állsz csak szép köpenyben, míg mi dolgozunk?
Miért ne?
Tüstént sárgörönggyel megdobál,
és léhűtőnek bélyegez. Kapálj velünk,
akkor talán ha munkában lát tégedet,
eltűri még, ha megszólítod, azt hívén,
hogy mint szegény ember saját munkád után
élsz még.*”³²

A szép köpeny, melyet Gorgias említ, egy könnyű gyapjúköpeny, a *chlanis* (*χλανίς*), amelyet nők és idős, vagy elpuhultnak csúfolt férfiak hordtak. Ilyen elpuhult, városi, a fizikai munkát nem ismerő férfinak számított Sóstratos is Knémón szemében. Knémón a darab végén megenyhül a városi fiú iránt, s beismeri, hogy bár ő gazdag városi ember, mégis a lány kezének és szerelmének elnyeréséért képes volt a paraszti viseletet magára öltetni és kapát ragadni, másrészt enyhülésében az is szerepet játszott, hogy Sóstratos is segített a kútba esett

³⁰ Menandrosz: *Düszkolosz*. 326-336. Fordította Trencsényi-Waldapfel Imre.

³¹ A görög szavak jelentését a következő szótár felhasználásával adom meg: *Ógörög-Magyar Szótár*. Szerk.: Györkösi Alajos, Kapitánffy István, Tegye Imre. Budapest, 1990. A bolyhosan hagyott kecske-vagy juhbőrt a vidékiek ruhaként is hordták.

³² Menandrosz: *Düszkolosz*. 364-369. Fordította Trencsényi-Waldapfel Imre.

öreg kiszabadításában. Knémón a következőt mondja a fiút meglátva: „*Arcát nap sütötte, látni. Tán paraszt?*”³³ Gorgias erre a következőképpen válaszol: „*Való apám, nem ficsúr, ki naphosszat csak ténferegne tétlenül...*”³⁴ Majd (jól ismerve apját, hiszen Knémónnál ez már elismerést jelent) Sóstratoshoz szólva apja hallgatólagos beleegyezését közvetíti az ifjú felé.

„*Már apánk se tiltja tőled, rád bízom tehát hugom,
és amint az illik, ünnepélyesen, tanúk előtt
kész vagyok kiadni minden osztályrészed, Szósztratosz.
Görbe úton célba jutni nem próbálkoztál te sem,
Tiszta jellemet mutatsz, s mi kell a lányért vállalod,
bárha gyöngé vagy s törékeny, szívesen fogtál kapát,
nem vagy rest dologra sem, s a férfit az mutatja meg,
hogy nem tartja többre önmagát, ha gazdag is nagyon,
más, szegényebb embereknél: az, ha sorsa változik,
nem törik meg, és ilyennek ismertük meg jellemed.*”³⁵

Aristophanés *Felhők* című vígjátékában Strepsiadés, az attikai birtokos, athéni polgár a feleségéről panaszkodik. A nő, mivel városból származó, szereti a gazdagságot és a fényűzést (gyapjából készült ruhák), melyet csak úgy tudott férje megadni számára, hogy adósságokat halmozott fel.

„*Vesztett is volna el az a banya,
Ki elvétette az anyád velem!
Megvolt az én víg életem falun,
Bő, csíntalan, kényelmes gazdaság,
Méhvel, juhval, szürettel duzzadó;
De, hogy Megaklesi Megakles úr
Húgát – paraszt létemre városit –
Finnyás, pazarló, fényűző leányt
Elvettem: úgy feküdtünk össze, én
Törköly, aszalvány, gyapju, pénz szagú,
Ó mirrha, balzsam, nyelvcsók, dőzsölés,
Költség, szerelmi mámor illatú.*”³⁶

³³ Uo., 754.

³⁴ Uo., 755.

³⁵ Uo., 761-770.

A fenti idézet jól érzékelteti a városi és vidéki ember mentalitása és gondolkodása közti különbségeket: a férfi nyugodt vidéki életét sajnálja, felesége pedig a pazar és fényűző dolgok (mirrha, balzsam, gyapjú) iránt érdeklődik. Ezt a különbséget a következő idézet is szemlélteti.

„Fiát az asszony mind becézte így:

Ha majd megnősz s hajtod a kocsit,

Mint egy Megakles, bársonyosan...én viszont:

Ha majd a Phelleus hegyről, mint apád,

Kérges subában kecskenyájt terelsz...”³⁷

Strepsiadés fentebbi mondatában tehát összefoglalja a városi, illetve a vidéki, földműves lét jellemző tevékenységeit. Szerinte a drága, finom anyagból készült ruhában (*ζυστις*) való kocsihajtással szemben a vidéki lét meghatározó tevékenysége az állattenyésztés, illetve azok legeltetése. Fontos itt megjegyezni, hogy az Arany János által kérges subaként fordított kifejezés megfelelőjeként az eredeti görög szövegben a *ίππερος* szó szerepel, mely nem magára a subára, mint ruhadarabra utal, hanem ’bolond lóimádatot’ jelent. Így jelezve a földműves paraszt tevékenységét, az állattartást. Kecskenyájként pedig a költő a *χρῆμα* szót használja, mely egyaránt jelent jószágot, vagyont és birtokot is.

Menandroshoz hasonlóan Aristophanés műveiben is a paraszti-vidéki lét meghatározó eleme a földművelés tevékenysége és az állati bőrből készült ruha, mely az attikai paraszt jellegzetes viselete. A *Békák* című vígjátékában a finom gyapjú öltözet jelenik meg, mint a gazdag városi athéni polgár viselete. Aeschylus Dionysossal beszélgetve arról panaszkodik, hogy a gazdagabb polgárok hitvány rongyokba takarják magukat, hogy szegényeknek tűnjenek, mert nem akarják vállalni a kötelező hajófelszerelést (*triérarkhia*) az állam számára. Hozzáteszi azonban, hogy mindez csak álca, hiszen valójában a rossz rongyok (*ράκος*) alatt finom gyapjú ruha (*οὔλος*, melynek jelentése gyapjúból való bolyhos szövet, illetve ruhanemű) van.

„E miatt nem akar senki, ha dús is, vállalni hajószerelést ma,

Hanem inkább rongyokba takarva magát jajgat, s azt mondja, szegény ő.

Déméter anyjára, igaz! De alól puha finom gyapju zekét hord.”³⁸

³⁶ Aristophanés: *Felhők*. 41-52. Fordította Arany János.

³⁷ *Uo.*, 69-72.

³⁸ Aristophanés: *Békák*. 1065-1068. Fordította Arany János.

Aristophanés *Lovagok* című darabjában Agorakritos és Kleón a Démos „kegyeiért” verseng egymással. A hurkaárus számon kéri a bőráros Kleónt, mert az nem segít a Démoson, még egy bocskorra valóval sem, bár megtehetné, hiszen bőrfeldolgozással foglalkozik, s apjának bőrcserző műhelye és boltja is volt.

„Egyet kérdek tőled csupán: hogy annyi bőrt eladván ,

Adtál-e ennek valaha, csak egy bocskorra, talpat,

Kit a száddal mindig szeretsz?”³⁹

[...]

„Ezt meg, ruhátlanul látván, elnézed ily korában

És soha még egy ujjásra se méltatád e Démost

Télvíz időn? De ímhol én ezt néked szántam, ingyen.”⁴⁰

Továbbá a hurkaárus azzal is vádolja Kleónt, hogy a téli hidegben nem ad a Démosnak mind a két kart fedő *chitónt*, (a görög szövegben az *ἀμριμάσχαλος* kétujjas jelentésű szó szerepel) mely a jómódú szabad emberek által hordott köpeny, szemben a jobb vállat szabadon hagyó vagy ujjatlan, rabszolgák és szegények által viselt *exómissal* (*ἐξωμῖς*).

A fentebbi idézetek alapján megállapítható, hogy az athéniak saját maguk tettek különbséget a városiak és vidékiek viselete között, ezáltal határozva meg saját vidéki, illetve városi létüket. Kölcsönösen lenézték egymást vidéki vagy éppen városi életmódja miatt, melynek az öltözet volt a kifejezője.

1.3. Hétköznapi-ünnepnapok

A ruházat funkcionalitásának bemutatása nélkülözhetetlen szempont a viselet vizsgálata során. Egy athéni polgár az adott körülményeknek és helyzeteknek megfelelően változtatva ruházatát. Más ruhát viselt egy katona, egy győztes hadvezér, és mást egy földműves attikai paraszt. A ruházat elkülönült az egyes foglalkozások, mesterségek szerint is.

Hésiodos, *Munkák és napok* című tankölteményében leírja a földműves paraszt viseletét, melynek darabjai a következők: alsóruha, köpeny, nemezzel bélelt és ökörbőrből készült saru,

³⁹ Aristophanés: *Békák*. 868-870. Fordította Arany János.

⁴⁰ *Uo.*, 881-883.

nemez fejrevaló (*πίλλος*), állatbőrök, melyek a hideg ellen védenek. Hésiodosz, bár a Kr. e. 8. század első felének költője, mégis hiteles forrásnak tekinthető az 5-4. századi paraszti viselet szempontjából. Ennek oka az, hogy a paraszti életmódot és rurális környezetet, ahogy napjainkban, úgy az ókorban is az állandóság, a hagyományokhoz való ragaszkodás jellemezte, s ezért itt a viselet nem ment keresztül jelentős változásokon. Ennek következtében Hésiodosz korához hasonlóan az 5. században is ugyanazok voltak az attikai paraszt viseletének jellegzetes darabjai.

*„Hallgass intelmemre, s ilyenkor védeni tested
öltsd fel lágy köpenyed s végy hosszú inget alája,
ritkás láncfonalak közt sűrűn szőtt vetüléssel
jó kelmét nyersz öltözetedhez, s így a hideg tél
dermedt tagjaidon föl nem borzolja a szőröd.
Köss lábadra sarut, amihez legjobb az ökörbőr,
jól simuljon lábadhoz, s béleld ki nemezzel,
és fiatal bakok irháját varrd össze a marha
húrával, s mire itt a fagyos tél, vesd a nyakadba,
az megvéd az esőtől. Húzz a fejedbe nemezből
készült fejrevalót, az védje füled, be ne ázzon,
mert amikor Boreasz ránkzúdul, hűvös a hajnal.”⁴¹*

Díszesebb és finomabb, gyapjúból készült köpenyt és *chitón*t hordtak a hadvezérek és katonák. Aristophanész *Lovagok* című vígjátékának Kleón és a hurkaárus Agorakritos vitája közben hangzanak el a hurkaárus következő szavai Kleón felé.

*„Az enyéim meg, hogy himzett bársonyodban,
Koszorús fővel s arany kocsin fogod
Üldözni, mind férjestül, Smikythést.”⁴²*

A hurkaárus e gúnyos megjegyzése („himzett bársonyodban”) egyrészt Kleón városi létére és gazdagságára, másrészt a győztes hadvezérek által viselt öltözetre (*άλουργίς*, mely ténylegesen bíborruhát jelent) utal. A himzett és díszes, bíborszínű ruházat viselését csak a gazdag athéni polgárok engedhették meg maguknak, mert a bíbor színéhez szükséges festékanyag drága volt. Ennek oka egyrészt az, hogy magához a festék előállításához nagy

⁴¹ Hésiodosz: *Munkák és napok*. 536-547. Fordította Trencsényi-Waldapfel Imre.

⁴² Aristophanész: *Lovagok*. 967-969. Fordította Arany János.

menyiségű bíborcsigára volt szükség, másrészt a bíborszínűre festett szövetek színe sokáig nem fakult ki. Ugyancsak Aristophanésnál találhatunk utalást a hadvezérek és katonák bíborvörös palástjára: „*Hagyjuk ott a harcirendet, gyilkot, vérszínű zekét.*”⁴³. Az eredeti görög szövegben található *ροινικίς* valóban bíborszínű vagy vörös katonai köpeny.

Szintén díszes öltözetet viseltek az auloszjátékosok is. Xenophón *Emlékeim Szókratészről* című munkájában arról gondolkodik, hogy hogyan is kellene viselkednie annak, aki jó auloszjátékos akar lenni: „*Bizonyára a mesterség külső jegyeiben utánozná a kiváló auloszjátékosokat. Először is megszokott díszes öltözőküket majmolná, meg azt, hogy hódolók hada követi őket.*”⁴⁴

A ruházkodás kapcsán elengedhetetlen a cipőviseletről, valamint a cipészeknek az athéni társadalomban betöltött szerepéről is szólni. Aristophanés vígjátékaiban egyértelműen a cipészek társadalmi meg nem becsültségéről van szó. *Lovagok* című darabjában a hurkaárus Agorakritos Kleónt a következő szavakkal sértegeti.

„*Te, ki hitvány marha bőrét rézsut metszve árulod
A paraszt népnek csalárdul, hogy mutasson vastagot,
Melyet egy nap sem viselve, két tenyérnyivel kinyúlt.*”⁴⁵

A korszakban Athénban jelentős bőrfeldolgozó ipar alakult ki, a bőr cserzése, kikészítése és használati cikké való feldolgozása többféle műhely együttműködését követelte meg. A munkamegosztásnak köszönhetően egy specializálódott ipar jött létre. A bőrfeldolgozásból nem egy athéni vált gazdag emberré: elég ha csak Kleónra gondolunk, akit a hurkaárus illetett erős kritikával foglalkozása miatt. Aristophanés *Madarak* című darabjában listát ad a különböző mesterségekről.

„*Virradta előtt munkára kovács, fazekas, tímár, saruvarga
Fürdős, lisztmérő kofa, molnár, kobozesztergálypaizsáros,
És indulnak sarufűzve legott, még éjszaka...*”⁴⁶

A cipészek társadalmi megvetettségének oka az lehet, hogy tevékenységük kifejezetten ülő munka volt, melyet egy helységbe bezárva végeztek. Szintén a *Lovagok* című darabban a Démos Kleónt erős bórszaga miatt szólja meg: „*Nem pusztulsz a manóba rút, fertelmes bórszagoddal?*”⁴⁷ Ezért ők az athéniak szerint nem végeztek oly hasznos munkát, mert egész

⁴³ Aristophanés: *Béke*. 303. Fordította Arany János.

⁴⁴ Xenophón: *Emlékeim Szókratészről*. 1, 7. Fordította Németh György.

⁴⁵ Aristophanés: *Lovagok*. 316-318. Fordította Arany János.

⁴⁶ Aristophanés: *Madarak*. 490-492. Fordította Arany János.

⁴⁷ Aristophanés: *Lovagok*. 892. Fordította Arany János.

nap egy helységben ültek bezárkózva, és nem vettek részt a népgyűléseken illetve a politikai életben. Jól tudjuk, hogy az olyan embereket, akik nem foglalkoztak a köz ügyeivel, nem vettek részt a démos politikai életében, a görögök lenézték, *ιδιώτης*-nek (közéleti emberekkel vagy tisztségviselőkkel szemben az egyszerű polgár, közember) nevezték. Xenophón *A gazdálkodásról* című munkájában ezt a következőképpen fogalmazza meg.

„Tényleg vannak rossz hírű kézművesmesterségek, amelyeket teljes joggal megvetnek a városlakók. Nemcsak a munkások, hanem még felügyelőik testét is beszennyezik, egész nap az árnyékban kell ülniük, sőt egyeseknek naphosszat a tűz mellett kell maradniuk. Ahogy elpuhul a testük, a lelkük is elgyengül. Mivel sohasem érnek rá, keveset törődnek barátaikkal és hazájukkal.”⁴⁸

A fentebbi gondolat Aristophanés *Plutos* című darabjában is megfogalmazódik a cipészek foglalkozásával kapcsolatban: *„Egyik sarut varr s ül egész napon.”⁴⁹* A *σκυτοτομέω* (jelentése: bőrt vág, cipésmesterséget űz) igéből származik a cipészre, mint mesteremberre használatos egyik kifejezés, a *σκυτοτόμος*.

Az athéniai házaikban, étkezésnél, fürdésnél és a tornatermekben sosem viseltek lábbelit. De az utcán, külföldre utazáskor és télen a hideg miatt viseltek cipőt. Hérondas, az ókori görög költő *Jelenetek az életből* című mimiambusgyűjteményének (*μῖμος*) *Cipésmester* (*Σκυτεύς*) című darabjában számos cipőfélét sorol fel. Maga a műfaj elnevezése a görög *μιμέομαι* igéből származik, melynek jelentése utánoz, utánzással előad. Az elnevezés arra utal, hogy Hérondas munkáiban a mindennapi életből vett jeleneteket, jellegzetes személyeket mutat be, ír le. Ilyen figura például a kerítőnő, a bordélytulajdonos vagy a tanító.⁵⁰

*„Legeltessétek, oh nők szemeteket,
Csak azután induljatok haza.
Százféle újdonságot láttok itt:
Sikyónit, ambrakist, pehelyszerűt,
Kakaduszínt, kenderszíjast és iónt,
Utcait, házit és ugorj-belét,
Körülfűzőset, rák – s skarlátszínűt,
Argosi szandált és ficsúrosat.*

⁴⁸ Xenophón: *A gazdálkodásról*. 4, 2. Fordította Németh György.

⁴⁹ Aristophanés: *Plutos*. 162. Fordította Arany János.

⁵⁰ Hérondasról és a mimiambus műfajáról részletesebben lásd: J. Arbuthnot Nairn M. A.: *The mimes of Herondas*. Oxford, 1904.

*Csak szóljatok, mit óhajt szívetek
És meg fogjátok tudni hölgyeim,
Mért nyalja meg a kutya is a bőrt.*”⁵¹

Hérondas *Cipésmester* című munkájából fentebb idézett rövid részletben számos női cipőfajtát sorol fel, melyek közül érdemes néhányat megemlíteni. A korszakban léteztek olyan cipőfélék, melyeket egy adott területről, várossal neveztek el, mert ott készítették őket, s így az adott város különlegességének számítottak, ugyanúgy, ahogy napjainkban az egri bikavér vagy a kalocsai paprika. Ilyen, Hérondas által felsorolt fajta volt Ambrakia (Épeiros egyik tengerparthoz közel fekvő városa) városáról elnevezett *αμβρακίδια*, valamint Sikyón városáról elnevezett *σικυώνια*, mely sikyóni mintára készült női cipő volt. Mint ahogy azt ő is írja, többféle színben és különböző funkciót betöltő női lábbeli létezett: a *καρκίνιον* például vörös színű cipőfajta, a *κοκκίδες* pedig skarlátszínű papucs. Továbbá szintén finomabb papucsféle volt a *βλαύτη*, illetve a *νυκτιπήδηκες*.

Az utcán való cipőviselést azonban szigorúan betartották, s ha valakit mezítláb láttak, azt megszólták. Xenophón *Emlékeim Szókratészről* című munkájában Sókratész beszélgetését eleveníti fel Antiphónnal. E beszélgetés során Antiphón rosszálló megjegyzést tesz arra, hogy a filozófus mezítláb jár az utcákon.

„Szókratész, én azt hittem, hogy akik a filozófiával foglalkoznak boldogabbak lesznek, de úgy látom, te éppen az ellenkezőjét érted el a filozófia révén. Úgy élsz, hogy még egy rabszolga sem maradna meg uránál, ha a te életmódodat kellene folytatnia. A legsilányabb ételt eszed és italt iszod, télen-nyáron ugyanazokban az ócska rongyokban jársz, még hozzá mezítláb és khitón nélkül.”⁵²

Aristophanés *Felhők* című vígjátékában Strepsiadész fia, Pheidippidész tesz rosszálló megjegyzést a mezítlábjárókra, közülük is ismét Sókratészra.

*„Aj, baj, szegények! A nyeglék, úgy-e,
Sápadt mezítlábjárók, kik közül
Való szegény Sokrates, Chairephon?”*⁵³

Darázsok című darabjában további példát találhatunk arra, hogy az utcára kimenve sarut viseltek, s anélkül nem mentek ki a házból sem. A Darázsok (bírák) kara hívja ki házából

⁵¹ Hérondas: *Cipésmester*. In.: *Jelenetek az életből*. Ford.: Csengery János. 80. o.

⁵² Xenophón: *Emlékeim Szókratészről*. 1, 6. Fordította Németh György.

⁵³ Aristophanés: *Felhők*. 102-104. Fordította Arany János.

Philokleónt, a bíraskodni szerető öreget, de az nem hajlandó megjelenni a kar előtt. A karban felmerül az a gondolat, hogy az öreg azért nem jelenik meg hívásukra, mert nem találja saruját, s így nem hagyja el otthonát, mert nem akar cipő nélkül kimenni az utcára.

„Miért nem jelenik meg az ajtónál

Öregünk s nem figyel erre?

Tán saruját elveszté bizony, vagy megüté

Sötétben lába egyik ujját?”⁵⁴

Ha az athéniaiak által viselt cipőfélékről van szó, nem a mai értelemben vett, s általunk is viselt cipőre kell gondolnunk. Az athéniaiak által viselt lábbeli általános típusa a saru volt, melyet szíjjal erősítettek a lábaikra. A sarunak is több típusa létezett, mind színben, mind fazonban, mint ahogy Hérondas munkájában fel is sorolja a különböző fajtákat. A klasszikus korban viselt „cipőkről” Arthur Alexis Bryant írt meglehetősen részletes tanulmányt *Greek Shoes in the Classical Period*⁵⁵ címmel, mely 1899-ben jelent meg a *Harvard Studies in Classical Philology* című folyóiratban. Bryant az eredeti görög forrásokat elemezve mutatja be, hogy milyen fajta cipőket viseltek a klasszikus korban. Tanulmánya végén betűrendbe szedve sorolja fel a témához kapcsolódó görög kifejezéseket és szavakat. Munkája során többek között Aristophanés és Platón műveit elemzi. Az eredeti görög szövegek cipőviselésre vonatkozó szöveghelyeit sorra veszi, s megvizsgálja, hogy az adott részben milyen típusú lábbelire utal az adott görög szó. A szöveghelyek elemzéséből egyértelműen kiderül, hogy az athéniaiak többféle típusú lábbeliket hordtak a mindennapjaikban. Arany János Aristophanés fordításakor a cipő szóra számos szinonimát alkalmaz, ilyen például a bocskor, lábbeli, saru, papucs vagy csak egyszerűen cipő. A kérdés az, hogy ezen kifejezések görög megfelelői milyen típusú lábbeliket takarnak, hiszen így megtudhatjuk, hogy az athéniaiak hányféle cipőt hordtak.

Az *εμβασ* durva, nehéz lábbeli volt, melyet általában férfiak hordtak. Aristophanés *Lovagok* című darabjában Nikias, a Démosnál dolgozó szolgák egyike arról panaszkodik, hogy még Pergasosba sem ért, s már kinyúlt a bocskora, s a falujában ezért kinevették. Mindezért pedig a börműves Kleónt hibáztatja.

„Hát biz isten, velem tette – hogy nevetség tárgya volt

A falumban és barátim közt egészen a dolog,

⁵⁴ Aristophanés: *Darázsok*. 273-276. Fordította Arany János.

⁵⁵ Bryant, Arthur Alexis: *Greek Shoes in the Classical Period*. *Harvard Studies in Classical Philology*, 71. évf., (1899), 10. sz., 57-102.

Pergasosba még nem értem, s úsztam a bocskorba már.”⁵⁶

Szintén ugyanezen darab egy későbbi részletében ismét bocskornak fordítja e cipőfaját Arany János.

*„Egyet kérdek tőled csupán: hogy, annyi bőrt eladván,
Adtál-e ennek valaha egy bocskorra, talpat,
Kit a száddal mindig szeretsz?”*⁵⁷

A fentebbi kérdést a Hurkás teszi fel Kleón korábbi hozzászólására reagálva, s mintegy a Démos felé is intézi a kérdést, melyre az nemmel válaszol. Vagyis Kleón, aki oly nagyon szeret szónokolni a népnek, a Hurkás szerint gyakorlatilag nem segít azon, s nem ad annak még egy bocskorra valót sem, annak ellenére, hogy bőrfeldolgozással foglalkozik.

Lábbeli fordításban találkozhatunk ugyancsak ezzel a cipőfélével *Felhők* című komédiájában. Strepsiadés, az attikai birtokos azon siránkozik, hogy adóssága miatt (felesége fényűző, városi életmódjának biztosításáért) nemcsak vagyonát, de már lábbelijét is elveszítette.

*„Hogyne! Mikor oda a vagyonom,
Oda a színem, oda a lelkem,
Oda a lábbelim, s ezenkívül
Kínomba' dalolva mint az őr,
Magam is már-már odalettem!”*⁵⁸

A darabban később fia, Pheidippidés vonja felelősségre apját, hogy hová tűnt lábbelije: *„Hát lábbelid hová lett, te bohó?”*⁵⁹ A fentebb idézett szövegekben az *εμβασ* tehát egyaránt férfiak (földművesek, illetve munkásemberek) által viselt lábbeliként jelenik meg.

A *περιβαριδεσ* viszont már kifejezetten nők által viselt, finomabb cipő. Aristophanés *Lysistraté* című darabjában mint a női viselet része jelenik meg Kaloniké felsorolásában, amikor is Lysistratétól kétkedve kérdezi, hogy a női nem mit is tehetne Athén ügyéért.

*„Ugyan mi telnék asszonytól okos
Avagy dicső, ki felvirágozottan
Bársonyban, és kifestve üldögél
Kimber-szoknyásan, a lábán cipő?”*⁶⁰

⁵⁶ Aristophanés: *Lovagok*. 319-321. Fordította Arany János.

⁵⁷ *Uo.*, 868-870.

⁵⁸ Aristophanés: *Felhők*. 717-721. Fordította Arany János.

⁵⁹ *Uo.*, 858.

Lysistraté válaszában szintén a *περιβαρίδες* fordul elő, mint női cipő.

*„Hisz épen ez fog ám megmenteni,
A sárga köntös, a kenet, cipő,
A berzseny és az áttetsző ruha.”*⁶¹

Ugyancsak női cipőféle a *περσικαι*, melynek elnevezése a *περσικός*, perzsa szóból származik, s utal a cipő fajtájára is: puha bőrből készült finom perzsa cipő. Aristophanés *Lysistraté*-jában jelenik meg ez a fajta lábbeli: „Cipőt se tartok házhéjján neki.” (Értsd: „nem emelem cipőmet a tetőig”).⁶²

Finomabb női papucs volt a *βλαύτη*. Aristophanés *Lovagok* című komédiájában a Hurkás és Kleón közötti vitatkozás során hangzik el a Hurkás következő mondata.

*„Sőt úgy teszek, mint borivó ember, ha dolga ráért:
A te saját erkölcsidet használgatom papucsnak.”*⁶³

A *κόθορνος* egy magas szárú puha csizma, valamint a tragikus színészek cipője. Főként nők hordták. Azért mert egyformán illett mindkét lábra, átvitt értelemben köpönyegforgató, kétkulacsos embert is jelent. Aristophanés *Lysistraté* darabjában kérges papucs fordításban jelenik meg. A Nők kara a következő szavakat mondja a Vének karának, mintegy fenyegetésképpen. A Nők kara azt veti a Vének szemére, hogy azok nem fizetnek semmilyen adót sem, s miattuk kerül a nők vállalkozása veszélybe.

*„És ti még pisszenni mertek?... Mert, ha ingerelsz tovább,
Ezzel a kérges papuccsal ütlek itt mindjár’ pofon.”*⁶⁴

Ahogy Arthur Alexis Bryant is írja cikkében, a *κόθορνος* átmenetet képviselt a férfi cipőkből a női cipők felé. Azt a férfit, aki ezt a fajta lábbelit viselte, nőiesnek és elpuhultnak tartották. Ezért Aristophanés *Békák* című darabjában, mint a Dionysos kultusz során viselt cipő jelenik meg.⁶⁵ Gyakran ábrázolták benne Dionysost is.

*„De nem bírnék ocsúdni a kacajból,
Látván oroszlánbőrt bársony mezen.*

⁶⁰ Aristophanés: *Lysistraté*. 42-45. Fordította Arany János.

⁶¹ *Uo.*, 46-48.

⁶² *Uo.*, 230.

⁶³ Aristophanés: *Lovagok*. 888-889. Fordította Arany János.

⁶⁴ Aristophanés: *Lysistraté*. 656-657. Fordította Arany János.

⁶⁵ Bryant, Arthur Alexis: Greek shoes in the classical period. *Harvard Studies in Classical Philology*, 71. évf., (1899), 10. sz., 87. o.

Hogy illik össze buzgány és cipő?”⁶⁶

Aristophanás *Plutos* című komédiájában az *ὑπόδημα* jelenik meg. Ez tulajdonképpen egy saruféle, melyet szíjjal kötöttek fel. Maga a főnév az *ὑποδέω* alul megköt, köt valamit valami alá jelentésű igéből származik. Egy Vén asszony [sic] meséli Chremylosnak, a szegény sorsú földműves polgárnak: volt egy szegényes ifjú barátja, aki bármit megtett neki, amire csak kérte, s cserébe az asszony is segített az ifjúnak. A földműves megkérdezte az asszonytól, hogy mit is kért tőle az ifjú. A nő a következőképpen válaszolt.

„No nem sokat; szégyellt tőlem nagyon.

Drachmát, zekére, kért olykor huszat,

*Cipőre nyolcat: hugocskáinak...”*⁶⁷

2. Viselet a vázákon

Az írott források mellett a megmaradt tárgyi emlékek (vázák és sírsztélék) szolgálnak forrásként a ruházat vizsgálata során. A vázák és stélék ábrázolásának elemzése, majd az írott forrásokkal való összehasonlítása nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a klasszikus kori attikai viseletről teljesebb képet kaphassunk. A következőkben a klasszikus kori Athénból származó vázákon és stéléken megjelenített viseletet kívánom bemutatni, olyan szempontok alapján, mint például: milyen társadalmi rétegeket, csoportokat ábrázolnak a tárgyakon, az egyes alakok milyen szituációkban, milyen ruhadarabokat viselnek, s így azok mely rétegekhez köthetők.

Mint ahogy azt a nőkről szóló fejezetben már említettem, a tárgyi emlékek is nagy számmal örökítik meg a nőket szövés, házimunka végzése vagy fürdés közben, vagyis a vázákon is gyakoriak a nők házon belüli életének megjelenítései. Ugyanakkor nemcsak a azokon jelenítették meg őket, hanem a sírsztéléken is. A nőknek a családban betöltött rendkívül fontos szerepéről, illetve az őket családjuk körében övező tiszteletéről tanúskodnak a számukra felállított sírkövek, stélék, melyeken férjük, vagy családjuk köreiben ábrázolják az

⁶⁶ Aristophanés: *Békák*. 45-47. Fordította Arany János.

⁶⁷ Aristophanés: *Plutos*. 981-983. Fordította Arany János.

elhunyt asszonyt (2. kép). A nők jellemző viselete a vázákon és sztéléken egyaránt a chitón, mint ahogy az Aristophanés komédiáiban is megjelenik. A chitón, mely gazdag redőzéssel omlik le testükön, az egészet befedve, ujjas ruhadarab volt, ellentétben a férfiakéval. Fejükre chitónjuk egyik csücskét borították, vagy pedig fátolba (*καλύπτρα*) burkolták fejüket. A vázákon a női viselet további részeként jelenik meg a *κεκρύφαλος*, vagyis a női főkötő, melybe a nők hajukat becsavarták, majd felkötötték vele (3. kép). Aristophanés *Nők ünnepe* című darabjában ugyancsak a női viselet részeként jelenik meg.

„És szoknya hogy fér meg? lant, fejkötővel?

Olajtartó az övvel? mily badar!”⁶⁸

A vázákon és síremlékeken gyakori szereplők a mesteremberek (kézművesek, cipészek), kereskedők vagy fuvarosok, akiket műhelyeikben vagy éppen az agorán árulva jelenítenek meg. A korszakban igen gyakoriak voltak az sírsztélék, melyeken a halott foglalkozását is feltünteti a felirat, illetve az elhunyt mesterségére utaló jellegzetes tárggyal jelenítik meg azt. Kiváló példa erre egy érckovácsot (kovácsolt kerek tárgyat tart kezében) (4. kép) vagy a fuvaros Asklépiost (két ló húzta kocsi) megjelenítő dombormű (5. kép). A fentebb felsorolt személyek ábrázolásának közös jellegzetessége az, hogy fejükön egyaránt nemezből készült fejrevalót, vagyis pilost viselnek, mely általában a mesteremberek tipikus fejfedője. Ilyen fejrevalót visel a fuvaros Asklépios az őt ábrázoló domborműven, vagy a vásárra tartó két férfi közül az egyik (6. kép), illetve a szobrászműhelyben dolgozók egyike is (7. kép). Ugyancsak általuk viselt ruhadarab az ujjatlan, vagy a jobb vállat szabadon hagyó, a *chitón*nál rövidebb *exómis*, mely rabszolgák, illetve dolgozó (fizikai munkát végző) emberek hordták. A fuvaros Asklépios szintén *exómist* visel. A szobrászműhelyben dolgozókat viszont meztelenül ábrázolják.

Az előkelőbb athéni férfiak a vázákon és sztéléken, domborműveken viseletként *chitónt* hordanak, s azt a nőknél kevésbé szemérmes módon viselték. Általában jellemző volt, hogy egyik vállukat, vagy testük egyik oldalát szabadon hagyva tekerték maguk köré *chitónjukat*. Ily módon viseli ezen ruhadarabot egy érckovács a számára emelt sírtáblán (4. kép), vagy a halott felesége kezét fogó férfi az asszony részére emelt sírkövön (2. kép). A férfiak meztelenül ábrázolása, szemben a nőkével, nem váltott ki rosszallást, vagy megvetést, elfogadott dolog volt. Egy tisztas athéni nőt csakis *chitónjában* jelenítették meg, a meztelenül ábrázolás nem volt méltó egy tisztességes athéni nőhöz. A meztelenség csak a kurtizánok (*hetairák*), táncosnők körében volt elfogadott dolog. Az athéni férfiak vázákon is ábrázolt

⁶⁸ Aristophanés: *Nők ünnepe*. 138-139. Fordította Arany János.

kiegészítője volt egy bot, melyre gyakran támaszkodtak, illetve a népgyűlésbe menve is magukkal vitték (3. kép). Aristophanés *Nőuralom* című darabjában Praxagora mondja el, hogy miként kell férfiként felöltözködniük, hogy részt tudjanak venni a népgyűlésen.

„No, most a szoknyát fel kell tűzni jól

S felkötni gyorsan a lakón sarut,

Mint férjeteiktől láttátok, mikor

Gyűlésbe készül, vagy ki, másuva.

Aztán, ha mind ez megvan, a szakállt

Felkötni szépen, és ha majd ez is

Föl léssen illegetve pontosan:

A férfi zubbonyt, mit elcsentetek,

Kell nyakba vetni; aztán botra dőlve

Úgy menni...”⁶⁹

⁶⁹ Aristophanés: *Nőuralom*. 268-277. Fordította Arany János.

II. Fejezet

A színek

A ruházat színei: a festékanyagok és a szépítkező szerek alapanyagai

A korabeli athéni szerzők (Aristophanész, Menandros) munkái egyértelműen megcáfolják azon közvélekedést, miszerint a görögök kizárólag csak fehér ruhát viseltek. A színek meglétét az írott források mellett a tárgyi emlékek is egyértelműen alátámasztják. A régészeknek és ókortörténészeknek sikerült a szobrokon és más tárgyi emlékeken meg-, vagy lekopott festékanyagokat rekonstruálni és láthatóvá tenni. A festékanyagok azonban nemcsak a ruházat, hanem a szépségápolás szempontjából is egyaránt fontosak. Az athéni nők ugyanolyan gondot fordítottak a szépítkezésre, mint napjainkban a nők. Bár hozzá kell tenni, hogy a férfiak többsége nem vette jó néven, ha felesége sminkelte magát, mert azt inkább a kurtizánok és táncos nők jellegzetességének tartották.

Aristophanész és Menandros vígjátékai alkalmasak a ruházat színeinek vizsgálatára is, mert azokban számos utalást találhatunk a színek sokféleségére. Aristophanész *Lysistraté* című vígjátékában Kaloniké Lysistratét kétkedve kérdezi, hogy a nők mit tehetnének a város (Athén) ügyéért.

*„Ugyan mit telnék asszonytól okos
Avagy dicső, ki felvirágozottan
Bársonyban, és kifestve üldögél
Kimber-szoknyásan⁷⁰, a lábán cipő?”⁷¹*

Lysistraté válasza a következőképpen szól.

*„Hisz épen ez fog ám megmenteni,
A sárga köntös, a kenet, cipő,
A berzseny⁷², és az áttetsző ruha.”⁷³*

A sárga köntös (*κροκοτιδιον*) és az áttetsző ruha (*διαφανη χιτωνια*) egyaránt a *chitón*t, mint jellegzetes ruhadarabot jelenti. Szintén ebben a darabban található további utalás a

⁷⁰ Ógörögül: *κιμβερικον*. Elegáns, öv nélküli, sárga színű ruha, amely egyenes redőkben hullott alá a válltól egészen a lábfejig.

⁷¹ Aristophanész: *Lysistraté*. 42-45. Fordította Arany János.

⁷² Növényféle, melyből piros festékanyagot állítottak elő.

⁷³ Aristophanész: *Lysistraté*. 46-48. Fordította Arany János.

sáfrányszínű *chiton*ra: „*S medve, sáfrányszín ruhában a Brauróni ünnepen.*”⁷⁴ A brauróni ünnepen athéni lányok vettek részt, azzal a céllal, hogy a házasságra érettek közé kerülhessenek. A rítus egyik szakaszában a lányok medveruhába bújtak, később meztelenre vetkőztek, végül a felnőtt nők hosszú *chiton*ját öltötték magukra.

Aristophanésnak nemcsak ezen munkájában, hanem a többi darabban is egyaránt a sáfrányszín (cinóber) jelenik meg, mint a ruházat egyik jellegzetes színe. Emellett továbbá jellemző a berzsenyből előállított piros, valamint a bíbor. Ilyen színű ruhát viseltek a katonák, gazdag athéni polgárok vagy a fuvolajátékosok. A sáfránysárga (a cinóber egyik árnyalata) Aristophanés darabjaiban kifejezetten a női ruházat színeként jelenik meg. Menandros vígjátékaiban is találhatunk utalásokat a ruházat színére és díszítettségére vonatkozólag: „*hímzett ruhám*”⁷⁵, „*bíbor öv*”⁷⁶, „*reáhímezve lányok táncára*”⁷⁷. Ezen utalásokból arra következtethetünk, hogy a ruházat nemcsak egyszínű volt, hanem különböző mintázatú hímzésekkel is díszítették az egyes ruhadarabokat.

Az írott források által említett színek az utóbbi évek vizsgálatainak köszönhetően ma már a tárgyi emlékeken is láthatók. A kutatók közül Vinzenz Brinkmann és felesége Ulrike Koch-Brinkmann nevét érdemes kiemelni, akik a görög szobrok színeinek rekonstruálásában végeztek kutatásokat, melyek során olyan eszközök és módszerek segítségével vizsgálták az emlékek felszínét, amelyek láthatóvá tették a festékmaradványokat. Az UV fény elengedhetetlen eszköze ezen munkáknak, mert megvilágítva vele a szobrok felszínét, láthatóvá válnak a festékmaradványok (8-9. kép). További módszerként lehet említeni az UV-spektroszkóp alkalmazását és a röntgenfluoreszcenciás adatfelvételezést is. A színek vizsgálatának meglehetősen gazdag irodalma van, melyeket a magyar nyelvű munkák nem, vagy csak kevésbé vettek figyelembe az eddigi kutatások során. 2004-ben jelent meg Vinzenz Brinkmann tanulmánya *Farben und Maltechnik* címmel, melyben az ókorban használatos festékanyagokról és a festési eljárásokról ír.⁷⁸ Szintén Vinzenz Brinkmann, és Raimund Wünsche közös munkája 2007-ben jelent meg *Gods in Color: Painted Sculpture of Classical Antiquity* címmel.⁷⁹ 2004-ben Copenhagen Polychromy Network néven indult

⁷⁴ Uo., 644.

⁷⁵ Menandros: *A lenyírt hajú lány*. 756. Fordította Kerényi Grácia.

⁷⁶ Uo., 820.

⁷⁷ Uo., 821.

⁷⁸ Vinzenz Brinkmann: *Farben und Maltechnik*. In.: *Bunte Götter. Ausstellungskatalog Glyptothek*, München, 2004., 239-243.

⁷⁹ Vinzenz Brinkmann – Raimund Wünsche: *Gods in Color. Painted Sculpture of Classical Antiquity*. München, 2007.

Elérhetőség:

http://www.ancientartpodcast.org/SCARABsolutions/Resources/Resources_files/Gods%20in%20Color%20Gallery%20Guide%20Arthur%20M%20Sackler%20Museum%20Harvard.pdf (Letöltés dátuma: 2012. 10. 12.)

kezdeményezés, mely azzal a céllal jött létre, hogy irányítsa a koppenhágai Glyptotek múzeumban folyó kutatásokat, melyek során az ókori görög és római szobrokat vizsgálták a színek után kutatva. A projekt során született eredmények 2009-ben kerültek publikálásra *Tracking Colour* címmel⁸⁰. A kutatások eredményeként megállapítható, hogy a legtöbb festék ásványi eredetű volt: piros és sárga okker, fényes piros a cinóber (higany-szulfid), azurit, malachit, egyiptomi kék és vörösréz-szulfát (10 kép). A fehéret ólomból vagy mészből, míg a feketét égetett csontból nyerték. Természetes festékanyagokat is használtak, ilyen például a piros festőbuzér és a bíborcsigából nyert bíborvörös.

Pontos ismereteinket az antik görög és római szobrok festésére használt festékanyagokról elsősorban az antik tudósoknak köszönhetjük. Legrészletesebb útbaigazítást idősebb Plinius *Naturalis Historia*⁸¹ című munkájában nyújt számunkra: munkájának 33-37. könyveiben ír az ásványokról és a művészetekről. A 33. könyvben a fémek természetével foglalkozik, míg a 34. könyvben a rézfémeket veszi sorra. A 35. könyvében szól a festészetről, a mesterséges és természetes festékekről, azok lelőhelyeiről és feldolgozásáról. A 36-37. könyvekben a különböző kövekkel és ásványokkal foglalkozik. Idősebb Plinius mellett Vitruvius *10 könyv az építészetéről*⁸² című munkájában ír pár oldalt az ókorban használt festékanyagokról. Mindkét szerző két nagy csoportra, mesterséges és természetes anyagokra osztja fel a festésre használt anyagokat. Természetesek azok, melyek a földből nyerhetők ki, míg a mesterséges festékek különleges eljárások segítségével állíthatók elő.

Az ókorban használt piros színek számos elnevezése és árnyalata létezett: cinóber (anyaga higany-szulfid), vörös okker, bíborpiros. Az egyik legkedveltebb piros festékanyag a közönséges *cinóber* volt, melynek neve görög szóból, a *cinnabaris*ból származik. Plinius munkájában a következőt írja róla: „[...] *ami most nagy megbecsülésnek örvend a festékek között, és egykor a rómaiak körében nemcsak a legtöbbre becsülték, hanem még vallásos tisztelet is övezte.*”⁸³ Továbbá azt is megjegyzi, hogy görögül *cinnabaris*nak hívták. „*Ebből egy indiai szó miatt zavar támadt. Az ottani emberek ugyanis így nevezik a haldokló elefántok súlyától agyonnyomott sárkány váladékát, miután mindkét állat vérével összekeveredett, ahogy ezt már említettük.*”⁸⁴ A narancssárga színárnyalata a cinóbernek nagyon ritka, a tiszta cinóber ugyanis sáfrányszínű. Lelőhelyei Isztria és Andalúzia. A cinóbert szerették gyakran

⁸⁰ *Tracking Colour*. Szerk.: Jan Stubbe Ostergaard – Copenhagen Polychromy Network. Preliminary Report 1. 2009. Elérhetőség: http://www.glyptoteket.com/sites/default/files/tracking-colour_report01_2009.pdf (Letöltés dátuma: 2012. 10. 12.)

⁸¹ Id. Plinius: *Természetről (Naturalis Historia)*. Az ásványokról és a művészetekről. Budapest, 2001. Ford.: Darab Ágnes, Gesztelyi Tamás.

⁸² Vitruvius: *10 könyv az építészetéről*. Budapest, 1988. Ford.: Gulyás Dénes.

⁸³ Id. Plinius, i. m., 71. o.

⁸⁴ Uo., 73. o.

hamisítani, mert a tiszta nagyon drága volt, éppen ritkasága miatt. Plinius leírja, hogy Rómába kizárólag Hispániából, a Baeticában lévő Sisapo vidéki igen híres cinóberbányából szállították, mely a római nép állami tulajdonát képezte. Erős UV fényben részecskéi feketés színt mutatnak. A szobrokon gyakran sötétbarnaként látható. Vitruvius megjegyzi munkájában a cinóberről, hogy ha fedett termék festésére használják, hibátlanul megtartja a színét, de ha a Nap vagy a Hold sugara éri, akkor elveszti erejét és megfeketedik.⁸⁵ A középkorban a cinóber helyét fokozatosan a festőbuzér⁸⁶ veszi majd át.

Az okker színeket magas vastartalmuk miatt vasoxid festékeknek is hívják. Az okkernek kétféle árnyalata létezett: sárga és piros. Mind a két szerző leírja, hogy sokfelé előfordulnak Itáliában, de a legjobb az attikai volt, de ez már nem szerezhető meg. Vitruvius így folytatja: „Mert valaha Athénban az ezüstabányákban rabszolgák voltak, s akkor föld alatti tárnákat ástak, hogy megtalálják az ezüstöt. És ha ott véletlenül okker eret találtak, éppúgy követték, mint az ezüstöt. Ezért a régiek a kitűnő okkerkészletet használták az épületek falának díszítéséhez.”⁸⁷ A vörös okker és a cinóber előfordulása egyaránt gyakori a természetben, s kedvező kereskedelmi ára miatt elterjedt, épp ezért az antikvitásban széles körben alkalmazták őket különböző területeken. A vörös okker azonban mégsem érte el a cinóber minőségét. A sárga vagy sárgásbarna okker szintén nagy mennyiségben megtalálható a természetben, ráadásul könnyű volt vele dolgozni. Már a neolitikori barlangfestményekhez is használták. A görögök *okhrának* nevezték.

Az Égei-tenger legjobb minőségű okkerét Keós szigetén termelték ki. A kicsi sziget legfontosabb ásványi kincse volt az okker (*miltos, minium*), amely a vas-oxid és agyag keveréke, és festékként, illetve gyógyszerként használták. A kis keósi polisok, Karthia, Koéssos és Iulis megállapodtak Athénnal az okkerkereskedelem monopóliumáról. A forrás körülbelül a Kr. e. 4. század közepe táján keletkezhetett. A megállapodás szövege a Németh György által szerkesztett *Görög történelem szöveggyűjtemény*ben található meg.⁸⁸ Az egyes polisok tanácsai egyenként kötöttek megállapodást az athéni követekkel. A megállapodásokban leszögezték, hogy csakis Athénba szabad az okker kivitele, továbbá abban is megegyeztek, hogy az athéniaiak által kijelölt hajókon szabad csak az okkert szállítani. Aki ezt megszegi, s más hajón szállít, azt büntetéssel sújtják: „Legyen szabad az okker kivitele Athénba, ... amint azelőtt volt. Legyenek érvényesek az athéniek és korésosiak régebbi

⁸⁵ Vitruvius, *i. m.*, 194. o.

⁸⁶ Növényféle, melyből vörös színű festékanyagot állítottak elő.

⁸⁷ Vitruvius, *i. m.*, 193. o.

⁸⁸ Felirat adatai: H. W. Pleket: *Epigraphica*. I. Leiden, 1964, 5. Kr. e. 4. sz. közepe. *Görög történelem szöveggyűjtemény*. Szerk.: Németh György. Budapest, 1996. 256-257. o.

határozatai az okkerre vonatkozólag; olyan hajón szállítsák, amelyet az athéniaiak kijelöltek, de semmi más hajón nem; [...] Írják fel ezt a határozatot kőoszlopra és állítsák fel Apollón szentélyében, és a törvény legyen érvényes, ahogy régebben is volt.”⁸⁹ A korésosiak azt is meghatározzák, hogy „szállítási díjként pedig fizessenek egy obolost minden talanton után a kitermelők a hajótulajdonosoknak”.⁹⁰ A karthiaiak által kötött megegyezés szövege meglehetősen hiányos formában maradt fenn, de minden valószínűséggel e polisz tanácsa is a többiekéhez hasonló feltételekben állapodhatott meg az athéni követekkel. Mindegyik polisz tanácsa a hivatalos követeket, a polis által határozatban megtisztelt polgárokat és idegeneket, a város jötevőit a tanács gyűléshelyén, a *prytaneion*ban vendégelték meg.

A *bíbor* valamennyi piros szín közül a legdrágább és látványa a legkedvesebb a szemnek. Vitruvius leírja, hogy tengeri kagylóból nyerik, majd miután összegyűjtik azokat, „*késsel körülvágjuk és a résekből a könny módjára szivárgó bíborszínű folyadékot, kinyomjuk belőlük*”.⁹¹ A csigákból kiszedett, festékanyagot tartalmazó mirigyet emberi vizelettel dúsított, sós folyadékban áztatták, majd bronzedényekbe töltötték. Ezután több napon keresztül fel-felforralták. Vitruvius szerint festéke nem mindenütt egyazon fajta, mert a Nap pályája természetesen megváltoztatja, s ezért a természet vizsgálói még jobban csodálják.

Az *azuritot*, vagy mélykéket a Sínai-hegyen, Itáliában és Ibériai-félszigeten bányászták. Az azuritnak is többféle színárnyalatai léteznek: a felsőbb közetrétegekben kristályos formában az indigókéktől az égszínkéken át a kobaltkéktől egészen a türkizig előfordul. Köztudott, hogy az azuritot már az egyiptomi IV. dinasztia idejében is felhasználták festékkészítésre, ez az úgynevezett *egyiptomi kék*, melyet üvegpasza, mész, kvarchomok és rézérc vegyítésével állították elő. Plinius munkájából kiderül, hogy az azuritnak három fajtája volt: „*az egyiptomi, amit a legtöbbször tartottak, a scytha, ami könnyen oldódik, és ha őrlik, négyféle színre vált át, világosabbra vagy sötétebbre, illetve durvábbra vagy finomábbra; ezzel szemben előnyben részesítik ma a ciprusit*”.⁹²

A *zöld malachit* (rézgálic, fűzőld) az azurit kémiai rokona. A festészetben a körvonalak meghúzására használják, hogy a sötétet a világostól elválasszák, ilyen célokra általában megörölt formában használták. A görögök és a rómaiak elsősorban a hűvös, halvány zöld árnyalatot kedvelték. A malachitot az azurittal együtt a délkelet Attikában található Laureion-hegységben fejtették. Plinius munkájában görög nevét is leírja: *chrysokolla*, melynek jelentése aranyat ragasztó. Ezzel nyilvánvalóan a zöld színárnyalat forrására

⁸⁹ Uo., 257. o.

⁹⁰ Uo., 257. o.

⁹¹ Vitruvius, i. m., 196. o.

⁹² Id. Plinius, i. m., 85. o.

céloztak, tudniillik arra, hogy arannyal való vegyítéssel hűvösebb árnyalatot kaptak. Az a tény, hogy a malachit az azurit egyik bomlásterméke, sok esetben segíthet a festékanyag azonosításakor, hiszen mára már sok esetben az ókori emlékeken eredetileg kék festékréteg zölddé vált.

Ragyogóan sárga és narancssárga színt nyertek egy erősen mérgező, arzéntartalmú ásványból. A *realgar* egy lágy kristályos ásvány, amely ragyogó vörös vagy narancsvörös színt eredményez. A zúzott *realgar* erősebb színeket ad, mint a narancssárga festékek. Az antik földrajztudós, Strabón leírta az arzénsárga előállításának menetét. A halálozási ráta olyan magas volt az anatóliai bányákban, hogy csak foglyokat dolgoztattak bennük.

Az *ólomnak* két fajtája van, a fekete és a fehér, mely közül a fehér volt az értékesebb. A görögöknél Plinius leírása szerint a fehér ólmot *cassiterus*nak nevezték⁹³. *Feketét* az égetett csont vagy a szőlőág koromjából állították elő. Athénban szőlőtörkölyből készítették, így törkölysínnek nevezték. Kékes csontfeketét általában, mint kiemelő festéket alkalmazták, a klasszikus korban pedig a vöröses szőlőfeketét előrajzoláshoz. Gyakran keverték hozzá mészt, vagy ólomfeketét. Vitruvius a következőket írja a fekete festékről: „*Égessünk el gallyakat vagy fenyőforgácsot, s amikor elszenesedtek, oltsuk ki a tüzet, majd mozsárban enyvvvel törjük össze őket: így a fekete festék falfestésre igen alkalmas lesz. Ugyanígy, ha a borseprőt megszáritjuk, kemencében szénné égetjük és enyvvvel keverve felhasználjuk, még a fekete festéknél is szebb színű lesz. És minél jobb bor seprőjéből készül, nemcsak a fekete festék, hanem még az indigó utánzását is lehetővé teszi.*”⁹⁴ Fehéret ólomból vagy mészből állítottak elő.

A szépségápolás a különböző festékanyagok másik fontos felhasználási területének tekinthető. Aristophanés és Xenophón munkáiban számos negatív megjegyzés található arra vonatkozólag, hogy az athéni nők szerettek szépítkezni. Aristophanés *Lysistrate* című vígjátékában a Vén Asszony szájából hangzik el a következő. A szövegben található sárga köntös tulajdonképpen a *κροκωτός*, mely sáfrányszínű *chiton*. A nők kedvelt arcfestéke az ónfehér volt, a *ψιμίθιον*, maga a cselekvés (fehérre festi arcát) *ψιμιθιόω*.

„Hogy férfi egy se jön! Rég kéne már.

Itt állok, ón-fehérrel vastagon

Bekenve, sárga köntöst véve föl.”⁹⁵

⁹³ Uo., 143. o.

⁹⁴ Uo., 195. o.

⁹⁵ Aristophanés: *Lysistrate*. 877-879. Fordította Arany János.

Ugyancsak ebben a darabban hangzik el a Fiatal leány és a Vén Asszony közötti vita során a leány következő kérdése az idős nő felé, mint kritika: „*Festéked árt hát, és fehéritőd?*”⁹⁶ A leány kritikája arra vonatkozik, hogy az idős nő kora ellenére is még szépítkezik. Xenophón *A gazdálkodásról* című munkájában Isomakhos panaszskodik felesége túlzott szépítkezéséről:

[...] „*alaposan bekente az arcát ólomfehérrel, hogy világosabbnak tűnjék, mint amilyen valójában, meg jó sok pirosítóval, hogy pirosabb legyen az arca, mint természetesen, és még magas talpú cipőt is húzott.*” [...] ⁹⁷

A fentebb idézett forrásrészletekből is kiderül, hogy az ónfehér szolgált arcfehérítőként a nők számára, míg pirosítóként főleg pirosítógyökeret, vörös okkert vagy *miniumot* használtak. Xenophón fentebb idézett munkájában Isomakhos elmondja érveit feleségének a kozmetikumok használata ellen. Azt hozza fel ellenérvként, hogy természetellenesnek tartja a festékek használatát, s inkább szeretné felesége természetes szépségét csodálni.

„*Mikor tartanál szeretetre méltóbb társadnak, ha a testemet úgy akarnám átadni neked, hogy egészséges és erős, és éppen ezért jó színben legyen, vagy ha pirosítót és szemfestéket kennék magamra, és téged megtévesztve hálnék veled, hiszen nem a bőrömet, csak a pirosítót látnád és érintenéd meg?*”⁹⁸

A nők szépítkezésének egyik oka azzal magyarázható, hogy a női szépségeszmény szerint az otthon ülő nőknél a fehér bőr számított előkelőnek. Ezért azok, akiket munkájuk miatt leburnított a nap, ónfehér festékekkel kenték be magukat, hogy előkelőbbnek látszódnak. Aristophanés *Nőuralom* című darabjában az egyik nő a következőket mondja.

„*Aztán bekentem, míg férjem gyűlésbe*’

Volt, több napon olajjal testemet

S napra álltam, hogy barnítsa meg.”⁹⁹

A darabban a nők célja, hogy átvegyék a város vezetését a férfiaktól. Ezért míg a férfiak gyűlésben vannak, ők férjeik ruhába öltözködnek, hogy majd ők is gyűlést tudjanak tartani. A bőrük barnítása azért volt fontos, mert ahogy már korábban említettem, a nők számára a fehér bőr jelentett előkelőséget. Mivel azonban úgy akartak kinézni, mint a férfiak, ezért arra kényszerültek, hogy bőrüknek barnás árnyalatot kölcsönözzenek azáltal, hogy testület olajjal kenték be és a napra álltak. Fehér bőrük túlságosan feltűnő lett volna a férfiak számára.

⁹⁶ Uo., 929.

⁹⁷ Xenophón: *A gazdálkodásról*. 10, 2. Fordította Németh György.

⁹⁸ Uo., 10, 3.

⁹⁹ Aristophanés: *Nőuralom*. 62-64. Fordította Arany János.

Befejezés

Dolgozatomban az attikai viseletet kívántam bemutatni írott illetve tárgyi források felhasználásával. Célom az volt, hogy a görög viseletről eddig leírtakat átgondolva, és újraértelmezve, a szakirodalomban ez idáig kevésbé vagy egyáltalán nem hangsúlyozott szempontokat vonjam be az elemzésembe. Bár számos divattörténeti és művelődéstörténeti összefoglaló ír arról, hogy milyen ruhát hordtak a görögök, ezek leegyszerűsítően egységes görög viseletként jelenítik azt meg, nem fordítva figyelmet a területi különbségekre. Másik fontos szempont volt az, hogy a klasszikus kori attikai ruhaviselet a korszakban keletkezett, helyi illetékességű (Athénra vonatkozó) források segítségével mutassam be, ezért voltak alkalmasak Aristophanés és Menandros munkái a hétköznapiak és a viselet kutatásához. Az auctor szövegek forráskritikáját a vázákön megjelenő ruházat, és más írott forrásokban fellelhető utalások segítségével igyekeztem elvégezni.

A színek hangsúlyozása a viselet kapcsán szintén meghatározó szempont, hiszen a színes ruházat már a klasszikus kori Athénban sem számított idegennek. A színek meglétét az írott források mellett azok a kutatások is egyértelműen alátámasztják, melyek a szobrok és domborművek felszínét vizsgálják azzal a céllal, hogy a le-vagy megkopott festékrétegeket megpróbálják restaurálni.

A ruházkodásról megjelent összefoglaló munkákkal ellentétben nemcsak az egyes ruhadarabok felsorolásszerű ismertetésére törekedtem. A viseletet mintegy szélesebb értelmezési kontextusba helyezve, a társadalom oldaláról értelmeztem, ezáltal bemutatva az athéni emberek hétköznapijainak részét képező problémákat, az egyes csoportok közötti vitákat. A nőknek a ruházkodásban, és a családban betöltött szerepének hangsúlyozása mellett Aristophanés és Menandros vígjátékai alapján arra is rá kívántam mutatni, hogy a városi (Athén környéki) és a vidéki lakosság közt feszülő ellentét a viseletben is kifejeződött.

Bibliográfia

Forrásmunkák:

Arisztophanész vígjátékai. Szerk.: Bolonyai Gábor. Budapest, 2002. Ford.: Arany János.

Herondas: *Jelenetek az életből.* Ford.: Csengery János. Budapest, 1924.

Hésziodosz: *Munkák és napok.* Budapest, 1974. Ford.: Trencsényi-Waldapfel Imre.

Id. Plinius: *Természetrész (Naturalis Historia). Az ásványokról és a művészetekről.* Budapest, 2001. Ford.: Darab Ágnes, Geszthelyi Tamás.

Menandrosz: *A lenyírt hajú lány. Vígjátékok.* Budapest, 1999. Ford.: Devecseri Gábor.

Vitruvius: *10 könyv az építészetéről.* Budapest, 1988. Ford.: Gulyás Dénes.

Xenophón: *A lakedaimónok állama.* In.: *Xenophón történeti munkái. Xenophón összes művei 1. kötet.* Szerk.: Németh György. Budapest, 2001. Ford.: Németh György.

Xenophón: *A gazdálkodásról.* In.: *Xenophón összes munkái 2. kötet. Filozófiai és egyéb írásai.* Szerk.: Németh György. Budapest, 2003. Ford.: Németh György.

Xenophón: *Emlékeim Szókratészről.* Budapest, 1986. Ford.: Németh György.

Forrásgyűjtemények:

A görög irodalom világa. Szerk.: Borzsák István. Budapest, 1966.

A demokrácia bölcsője. Szerk.: Sarkady János. Budapest, 1960.

Gazdasági élet az ókori Görögországban. Szerk.: Sarkady János. Budapest, 1970.

Görög történelem szöveggyűjtemény. Szerk.: Németh György. Budapest, 1996.

Görög vallás, görög istenek. Szerk.: Sarkady János. Budapest, 1974.

Régi görög hétköznapiak. Szerk.: Ritoók Zsigmond. Budapest, 1999.

Történelmi összefoglalók:

Az ókori görögök és rómaiak története. Szerk.: John Boardman, Jasper Griffin, Oswyn Murray. Budapest, 1996. Ford.: Szuhay-Havas Ervin, Várady Géza, Vilmos László.

Adorno, Francesco: *A klasszikus Athén.* Budapest, 1970. Ford.: Lontay László.

Boardman, John: *Görög művészet.* Budapest, 2007. Ford.: Forró Orsolya Felícia.

Buttin, Anne-Marie: *A klasszikus Görögország.* Budapest, 2006. Ford.: Tótfalusi Ágnes.

Levi, Peter: *A görög világ atlasza.* Budapest, 1994. Ford.: Pálvölgyi Endre.

Ling, Roger: *A klasszikus görög világ.* Budapest, 1986. Ford.: Zsolt Angéla.

Művelődés-és művészettörténeti munkák:

Boardman, John: *Görög művészet.* Budapest, 2007. Ford.: Forró Orsolya Felícia.

Croiset, Maurice: *A görög kultúra.* Budapest, 1994. Ford.: Révay József.

Magánélet a görög aranykorban. Szerk.: Sophie Royer – Catherine Salles – Francois Trassard. Budapest, 2011. Ford.: Aczél Ferenc.

Németh György – Ritoók Zsigmond – Sarkady János: *Görög művelődéstörténet.* Budapest, 2006.

Ritoók Zsigmond – Sarkady János – Szilágyi János György: *A görög kultúra aranykora: Homérosztól Nagy Sándorig.* Budapest, 1984.

Divattörténeti összefoglalók:

Broby-Johansen, Rudolf: *Az öltözködés története.* Budapest, 1969. Ford.: G. Beke Margit.

Domanovszky Endre: *Korok ruhái.* Budapest, 1979.

Imrehné Sebestyén Margit: *Korok és divatok: az öltözködés története.* Pomáz, 1999.

Klinger Pál: *Az öltözködés világtörténete: a ruházkodás művészete az őskortól napjainkig.* Budapest, 1942.

Kybalová, Ludmilla: *Képes divattörténet: az ókortól napjainkig.* Budapest, 1974. Ford.: Harmath Anikó.

Szilvitzy Margit: *Az öltözködés rövid története.* Budapest, 1970.

Szilvitzky Margit: *Öltözködés, divat, művészet*. I. kötet Ókor és Középkor. Budapest, 1970.

Egyéb:

Ókori Lexikon. Szerk. Pecz Vilmos. <http://mek.oszk.hu/03400/03410/html/5085.html>
(Letöltve: 2012. 12. 12.)

Trencsényi-Waldapfel Imre: *Menandros. Klasszikus arcképek* VI. Budapest, 1964.

Tanulmányok:

Moravcsik Gyula: Aristophanés. *Studia Antiqua*, 1. kötet, (1954), 4. füzet, 209-216.

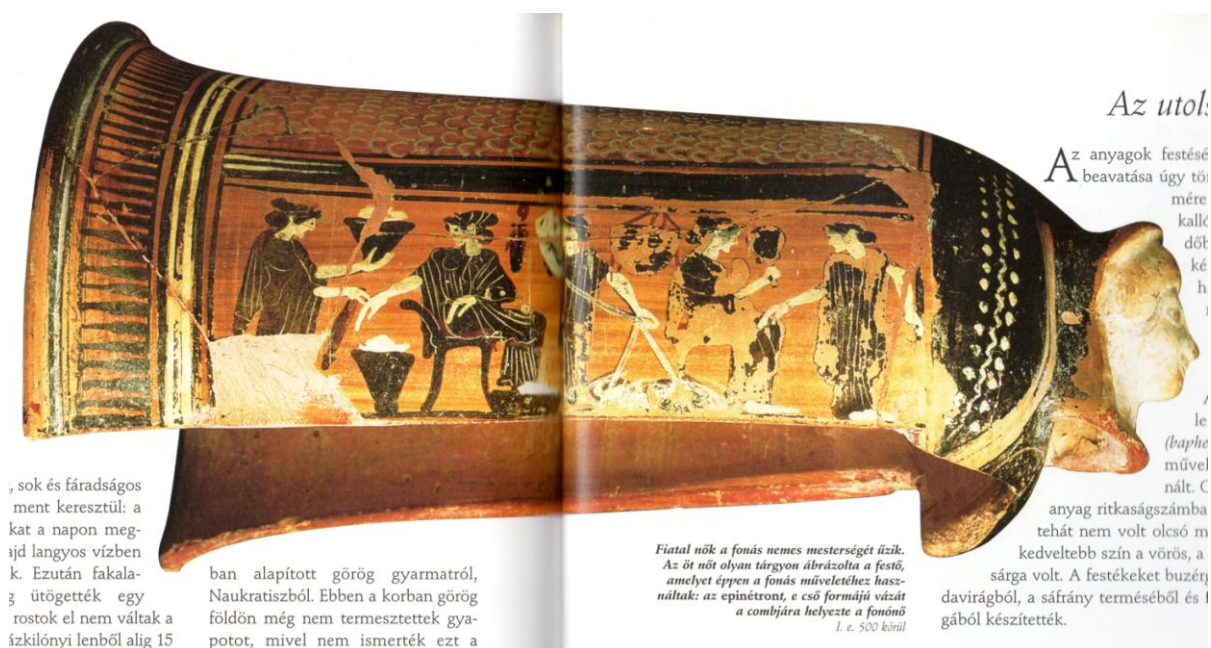
Brown, G. Baldwin: How greek women dressed. Part I. *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, 8. évf., (1905), 33. sz., 155-157., 159-161., 163.

Brown, G. Baldwin: How greek women dressed. Part II. *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, 8. évf., (1906), 34. sz., 237-239., 241-243., 245.

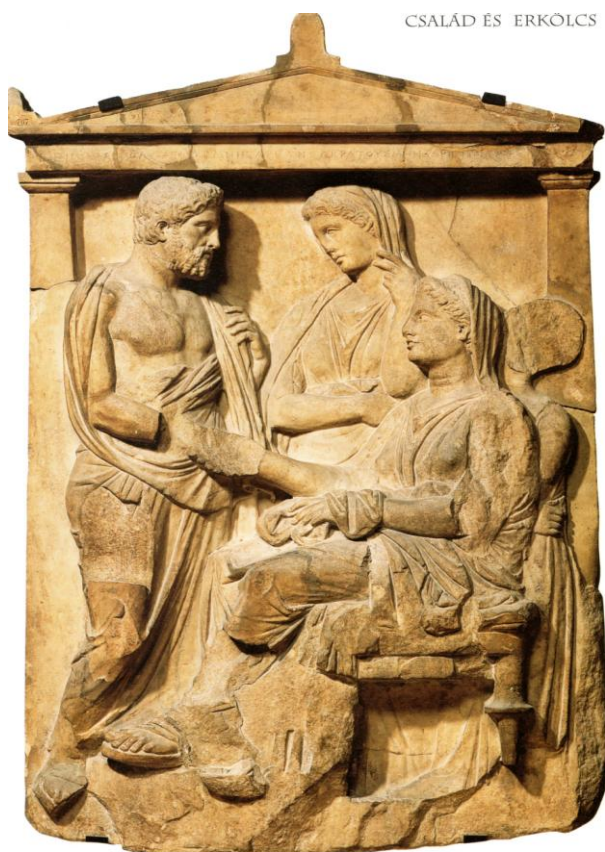
Bryant, Arthur Alexis: Greek shoes in the classical period. *Harvard Studies in Classical Philology*, 71. évf., (1899), 10. sz., 57-102.

Ridgway, Brunilde Sismondo: Ancient greek women and art: the material evidence. *American Journal of Archeology*, 91. évf., (1987), 3. sz., 399-409.

Képmellékletek

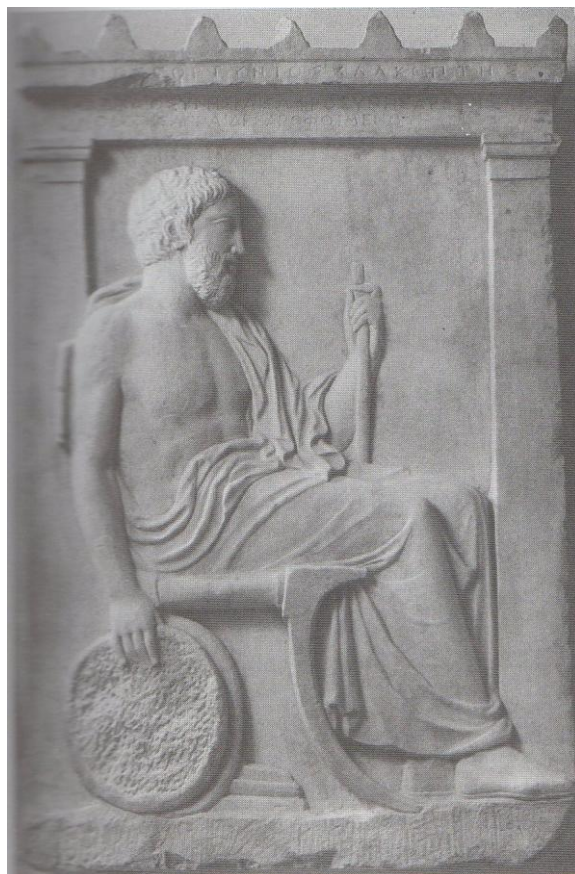
1. kép: Epinétion. Kr. e. 500 k. Fiatal nők a fonás mesterségét űzik.

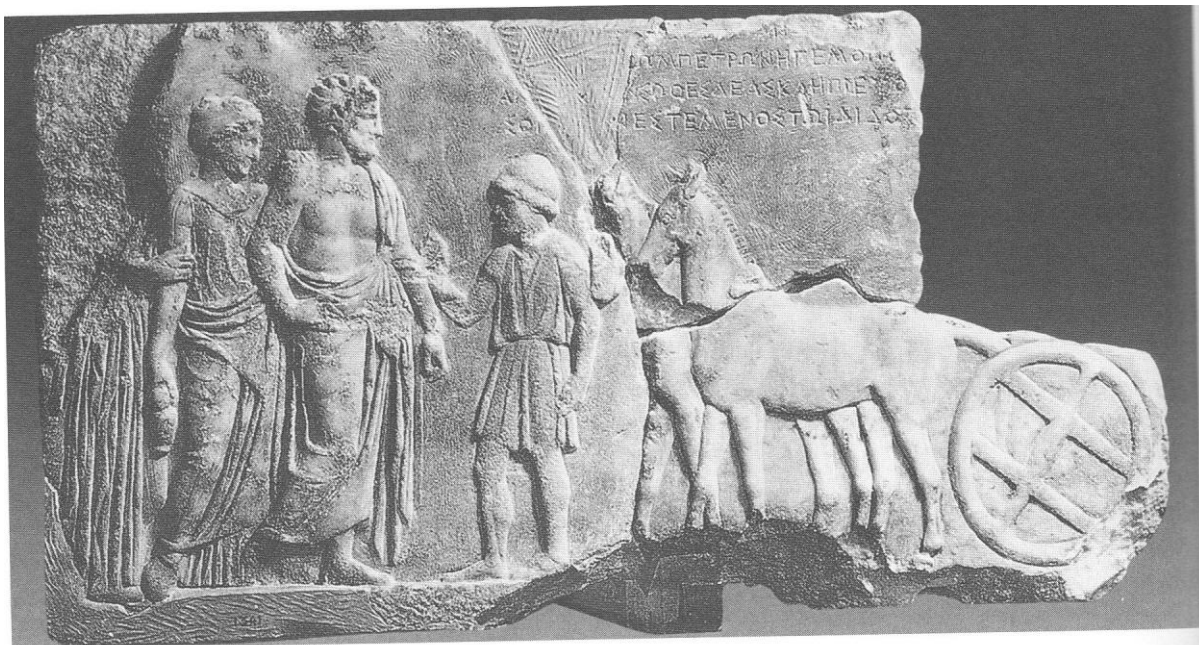
2. kép: Márvány sírkő, Attika. Kr. e. IV. század közepe
A halott asszonyt férje és lánya veszi körbe.

ik
el-
írvák
3. kép: Vörös alakos attikai váza, Kr. e. 480 körül

4. kép: Érckovács márvány sírtáblája Athénból, Kr. e. 410.

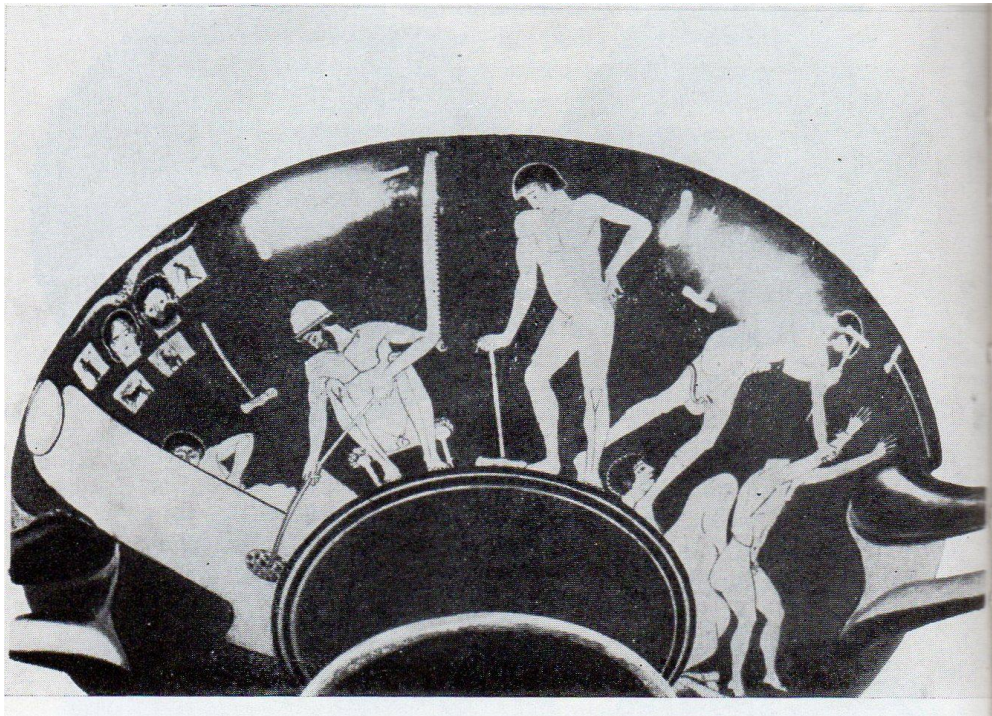
311. Fuvaros Asklépiosnak szentelt márvány fogadalmi domborműve. Kr. e. 5. sz. vége

5. kép: Fuvaros Asklépiosnak szentelt márvány fogadalmi dombormű, Kr. e. 5. század.

ÚTBAN A VÁSÁRRA

6. kép: Vásárra menő két férfi. Athéni váza.

7. kép: Szobrászműhely.

8. kép: Aristion sztélé egy részlete. Aristion mellvértjének egyik oldalán (vállának) UV fényben láthatóvá válik egy oroszlán, illetve piros pigmentmaradványok.

9. kép: Az Aphaia templom (Aegina) nyugati szoborcsoportjának trójai íjásza (részlet).
UV fényben láthatóvá válik nadrágjának és ruhájának egykori festett mintázata.

10. kép: Két koré szobor, két alternatív színrekonstrukcióval (fehér, okkersárga)

Képek jegyzéke

1. kép: *Magánélet a görög aranykorban*. Szerk.: Sophie Royer – Catherine Salles – Francois Trassard. Budapest, 2011. Ford.: Aczél Ferenc. 52.

2. kép: *Magánélet a görög aranykorban*. Szerk.: Sophie Royer – Catherine Salles – Francois Trassard. Budapest, 2011. Ford.: Aczél Ferenc. 9.

3. kép: *Magánélet a görög aranykorban*. Szerk.: Sophie Royer – Catherine Salles – Francois Trassard. Budapest, 2011. Ford.: Aczél Ferenc. 11.

4. kép: Németh György – Ritoók Zsigmond – Sarkady János: *Görög művelődéstörténet*. Budapest, 2006. 569.

5. kép: Németh György – Ritoók Zsigmond – Sarkady János: *Görög művelődéstörténet*. Budapest, 2006. 570.

6. kép: *Gazdasági élet az ókori Görögországban*. Szerk.: Sarkady János. Budapest, 1970. 240.

7. kép: *Gazdasági élet az ókori Görögországban*. Szerk.: Sarkady János. Budapest, 1970. 224.

8-10. kép: Vinzenz Brinkmann – Raimund Wünsche: *Gods in Color. Painted Sculpture of Classical Antiquity*. München, 2007.

Elérhetőség:

http://www.ancientartpodcast.org/SCARABsolutions/Resources/Resources_files/Gods%20in%20Color%20Gallery%20Guide%20Arthur%20M%20Sackler%20Museum%20Harvard.pdf